

Om Hegels opfattelse af Gorgias, set på baggrund af tidligere filosofihistorikeres fremstilling

Jørgen Huggler, DPU, Aarhus Universitet

Resumé: En undersøgelse af Hegels tolkning af sofisten Gorgias giver anledning til at se på receptionen af sofisterne hos notable filosofihistorikere i det 18. århundrede. En sådan undersøgelse viser, at Hegel har en original og velvillig opfattelse af sofisterne koncentreret omkring begrebet *Bildung* og det at give *grunde* for noget. Hegels udlægning af Gorgias bygger på hans tolkning af eleaterne, især af Zenon. Når Hegel har en særlig tolkning af eleaterne, skyldes det hans egne mangeårige filosofiske bestræbelser, og en identificering af en særlig, immanent objektiv dialektik hos Zenon, som han finder, at Gorgias fører videre. Hegels filosofiske forståelse er tilstrækkelig udviklet til at kunne knytte positive kommentarer til alle dele af diskussionen i Gorgias' ræsonnement *Om det ikkeværende, eller Om naturen*. Det lykkes dog bedst i forhold til de to første af Gorgias' tre underteser. I hegelsk perspektiv handler disse to underteser: 1) om begreberne væren og intet, 2) om perception. Derimod lykkes det dårligere i forhold til den tredje undertese, som handler om sproget. Her fører Hegels egen opfattelse af sprogets *almene* karakter ham bort fra Gorgias' henvisning til af sprogets materialitet. Men bl.a. hans diskussion af Stilpon viser, at denne opfattelse ikke er irrelevant med hensyn til oldtidens diskussioner om forholdet mellem sprog og virkelighed. I forhold til nogle af de tidligere filosofihistorikeres forståelse (heriblandt navnlig Meiners nuancerede og upolemiske forståelse af sofisterne, Buhles fine referat, eller Tennemanns filologisk skarpsindige tolkning) udmærker Hegels behandling af Gorgias' udsagn (taget isoleret) sig ikke synderligt. Det gør den imidlertid, hvis den tages i sammenhæng med Hegels egen filosofi, hans tolkning af eleaterne og hans forståelse af sofisterne. Tiedemann, Stäudlin, Buhle og Tennemann finder Gorgias' originalitet i den anden undertese, eller i argumentationen vedrørende den anden og tredje undertese, mens den første undertese af dem kun betragtes som en rekapitulation af eleaterne. Hegel, hvis filosofi giver anledning til en anderledes og mere radikal tolkning af den første undertese, tænker derimod hele Gorgias' ræsonnement som en original videreførelse af eleatisk dialektik.

Det er sin sag at præsentere G. W. F. Hegels opfattelse af *Gorgias*. Hvad vi ved om den beror udelukkende på Hegels *Forelæsninger over filosofiens historie*.^{1,2} Disse forelæsninger er ikke udgivet af Hegel selv, men er udgivet efter hans død på baggrund af hans forelæsningsmanuskripter kombineret med forskellige studenterkollegier (*Vorlesungsnachschriften*).³ Det meste af dette materiale, herunder næsten alt fra Hegels egen hånd, er siden gået tabt.⁴ Hovedindholdet i de godt 6 sider om *Gorgias*, der findes her, er en blanding af oversættelser og parafraaser af Sextus Empiricus' referat i *Adversus mathematicos* VII, §§ 65-87, af *Gorgias*' værk *Om naturen eller om det ikke-værende*. I den bedst belyste kilde, vi råder over i dag, til hvad Hegel faktisk har sagt i sine forelæsninger over filosofiens historie, nemlig kaptajn Karl

-
1. Referencer i teksten til Hegels *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* er til *Theorie Werkausgabe*, Bd. 18. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1980. Denne gengiver stort set teksten fra K. L. Michelets udgave i den posthumt udgivne *Freundesvereinausgabe* af Hegels *Werke* (1832-1845), hvor de indgik som bind III-XV (1833-1836). Michelet har udsendt en revideret udgave: *Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*. Herausgegeben von Dr. Carl Ludwig Michelet. I-III, Zweite verbesserte Auflage. Berlin: Verlag von Duncker und Humblot, 1840-1844. Det er Suhrkampudgavens tekst, der refereres til som *Forelæsningerne over filosofiens historie*, hvis der ikke gøres opmærksom på andet. Jeg har brugt denne udgave af bekvemmelighedsgrunde (den er tilgængelig i handelen), men udgivelsesprincipperne, den følger, er meget slette. Fx kan man ikke regne med, at afsnit har samme indrykning som Michelets tekst.
 2. En oversigt over dispositionen af Hegels filosofihistoriske forelæsninger findes i appendiks A.
 3. Hegel som filosofihistoriker kender man i dag fra fire hovedkilder. 1) Enkelte afhandlinger og fra en række filosofihistoriske bemærkninger, der findes indflettet hist og her i hans publicerede værker, mest systematisk i *Wissenschaft der Logik*. 2) To bevarede manuskripter (fra 1820 & 1823) med indledninger til forelæsningerne, samt nogle få løsark. 3) Karl Ludwig Michelets udgivelse af forelæsningerne. 4) 18 studenterkollegier, navnlig von Griesheims *Vorlesungsnachschrift* fra 1825/26. I Michelets edition fylder dette forelæsningsemne tre bind. Teksten er væsentligt længere end von Griesheims referat. Fx fylder redegørelsen for Zenon 24 sider i Michelets udgave, i von Griesheims referat 11 små sider. Hegel refereres her for, at Zenons fjerde argument udelades af pædagogiske grunde: "Die vierte Form ist zu weitläufig und schwierig; ich will sie deshalb fortlassen" (v. Griesheim Bd. 7, 67).
 4. Hegel holdt regelmæssigt forelæsninger over filosofiens historie: Jena 1805/06, Heidelberg 1816/17 & 1817/18, Berlin SS 1819, WS 1820/21, 1823/24, 1825/26, 1827/28, 1829/30. I november 1831, hvor Hegel døde, havde han netop begyndt på ny. Karl Ludwig Michelet udgav forelæsningerne på baggrund af a) et hæfte i 4to som Hegel skrev i Jena, b) et kortere Abriss i 4to fra Heidelberg indeholdende omhyggeligt formulerede hovedmomenter hos de enkelte filosoffer. I randen af disse hæfter havde Hegel så sidenhen skrevet længere eller kortere tilføjelser, ligesom han har lagt en række lølblade ind med tanker, som regel kun skitseagtigt formuleret. c) Endelig har Michelet også benyttet sig af en række studenterkollegier eller "Vorlesungsnachschriften", Michelets egen fra 1823/24, Hauptmann von Griesheims fra 1825/26 samt Dr. J. F. C. Kampes fra 1829/30. Alle disse materialer der blev benyttet ved udgivelsen, også dem der stammer fra Hegels egen hånd, er sidenhen forsvundet, på nær de i note 3 nævnte indledninger og de få andre ark fra Hegels hånd, samt von Griesheims *Nachschrift*. Michelets udgave beror således på en i dag ret uigenemskuelig blanding af primære og sekundære kilder, ligesom vi ikke kan vide i detaljer, på hvilken måde, han selv har haft en hånd med i spillet.

Gustav von Griesheims Nachschrift fra 1825/1826, der også i datiden blev regnet for så god, at den blev inddraget ved udgivelsen af forelæsningsrækken, er dette referat reduceret til 8 linier. Hele behandlingen af Gorgias fylder kun en side.⁵ Uafviseligt findes der bedre kildebehandling og klarere analyser af Gorgias' skrift også fra før Hegels tid. Hegel kender det pseudoaristoteliske skrift *De Melisso, Xenophane et Gorgia (MXG)*, som i dag gives forrang som kilde,⁶ men han inddrager det kun rudimentært i denne forbindelse.⁷ Har Hegel en opfattelse af Gorgias, som det er værd at skrive om?

Når svaret på det alligevel er et ja, skyldes det tre grunde, som jeg vil uddybe i det følgende. (1) Hegel skriver om Gorgias på baggrund af en i datiden enestående velvillig og dybtgående tolkning af *sofisterne*. Det bliver tydeligt, hvis man sammenligner med andre filosohistorikeres arbejder. Hegel opfatter *ikke* sofismen som et filosofisk dekadencefænomen, og han deltager ikke i den i datidens filosohistorier udbredte fordømmelse af sofisterne som undergravende for grækernes moral og sædelighed. (2) Hans opfattelse, og især forståelsen af Gorgias, bygger på en interessant, men speciel tolkning af hele den præ Sokratiske tænkning, og navnlig af *eleaterne*, som Hegel også kan forbinde sin egen filosofi med. Derfor vil også tolkningen af eleaterne blive inddraget. Hvilket fører til det næste punkt. (3) Nemlig, at He-

-
5. von Griesheims Nachschrift er, kollationeret i forhold til andre Nachschriften fra samme årgang, udgivet af Pierre Garniron og Walter Jaeschke i fire bind: Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1986-96. Udgivelsen indgår i serien af Hegels *Vorlesungen. Ausgewählte Nachschriften und Manuskripte*, Bd. 6-9. Det første af disse bind indeholder desuden andre Nachschriften og materialer, der specifikt giver indblik i udviklingen af Hegels indledninger til de forskellige årgange af forelæsningsrækken. Nachschriften til andre årgange af Hegels forelæsninger må forventes udgivet senere i tredje afdeling af Hegels *Gesammelte Werke*.
 6. Navnlig pga. Hans-Joachim Newiger: *Untersuchungen zu Gorgias' Schrift Über das Nichtseiende*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1973. Newiger argumenterer for, at Sextus Empiricus' referat er direkte afhængig af *MXG*, dvs. at de altså ikke begge bygger på andre, ældre kilder.
 7. Hegel ejede ved sin død en af Baslerudgaverne af Aristoteles' værker, enten 1531-udgaven, eller udgaven fra 1550, *Aristotelous hapanta. Aristotelis summi semper philosophi, et in quem unum vim suam universam contulisse natura rerum videtur, opera quaecunque hactenus extiterunt omnia: quae [...]* / per Des. Eras. Roterodamum Basileae: per Io. Beb. et Mich. Ising., anno 1550, hvor *De Xenophane, Zenone, & Gorgia* findes i Tom. I, 554-559. Gorgiasdelen begynder s. 558. I 1531 udgaven findes *De XZG* i Tom. I, 324-327. Det er imidlertid ikke klart, og ikke til at fastslå ud fra forelæsningsrækken, hvilken tekststudgave af *MXG*, Hegel har benyttet. Han var også i besiddelse af *Operum Aristotelis Stagiritae philosophorum omnium longe principis*, nova editio, Graece & latine ... ex bibliotheca Isaaci Casauboni, Lugduni, 1590. Desuden havde han [Johann Gottlieb =] Io. Theophilus Buhles udgave af Aristoteles' *Opera omnia graece ad optimorum exemplarium fidem recensuit*. I-V, Biponti & Argentorati, 1791-1800. Men denne er ufuldendt, og indeholder ikke *MXG*. Hegel brugte biblioteker aktivt. Han giver i sine forelæsninger gerne referencer, men noget nonchalant. I hans tidlige trykte værker er referencerne få. Derimod regnes det almindeligvis som sikkert, at Hegel brugte Johann Albert Fabricius' udgave af Sextus Empiricus: *Sexti Empirici opera Graece et Latine*. Lipsiae, sumtu Joh. Friderici Gleditschii B. Filii, 1718.

gels egen tænkning, sammenlignet med så mange andre filosofiske opfattelser fra nyere tid, er ganske produktiv for et blik på Gorgias' skrift. Hegel forstår skriftet ud fra andre synspunkter end forgængerne. Ikke mindst for den første af Gorgias' tre underteser giver dette tydeligvis andre resultater.⁸

I

Lad os til en begyndelse se på, hvordan nogle af Hegels forgængere blandt filosofihistorikere tog stilling til sofisterne. Dermed fremgår, hvordan Hegels opfattelse af sofisterne var enestående i datiden. Som eksempler vil jeg nævne Stanley (1655/1701), Brucker (1742-44/1767), Meiners (1782), Tiedemann (1791), Stäudlin (1794), Buhle (1796) og Tennemann (1798). Denne rækkefølge af forfattere, der er valgt både ud fra deres betydning, og fordi Hegel har kendt til deres værker (dog formentlig med Meiners som undtagelse), giver et indblik i udviklingen af de filosofihistoriske opfattelser af sofisterne i det 18. århundrede.⁹ Hensigten er ikke at skrive påvirkningshistorie, men at afsøge fortolkningsmulighederne i deres forskellighed – i et begrænset, men relevant tidsrum.

Et kig på disse forgængere viser, at de har måttet træffe nogle valg i forhold til dilemmaet: kontinuitet inden for de forskellige skoler versus kronologisk periodisering. Vurderingen af sofisterne er overvejende negativ, om end man også kan notere sig, at de (og herunder også Gorgias) efter 1780 værdiges en grundig behandling, og at det her bliver kutyme at give et referat af Gorgias' skrift *Om naturen, eller om det ikke-værende*.

(1) Thomas Stanley, *The History of Philosophy: Containing The Lives, Opinions, Actions and Discourses of the Philosophers of every Sect*. London (1655); ed. III., 1701 (som er den udgave, jeg refererer til), benytter sig af en opdeling i skoler eller, som han siger, sekter, helt uden kronologiske hensyn. Stanley er ikke interesseret i bredere betragtninger; fokus ligger på den enkelte tænkers liv, anskuelser, værker og død. Forbilledet er Diogenes Laërtios. Part III handler om "the Socrattick Philosophers". Chap. XI er om Sokrates' forhold til sofisterne og til Anytos. Om sofisterne siges her:

8. I appendiks B findes nogle bemærkninger om Hegels vurdering af kilderne til Gorgias.

9. Se appendiks C om nogle andre ældre værker, der ikke blive omtalt her. Med appendikset underbygges, at Hegels tolkning af *sofisterne* ikke har haft noget sidestykke tidligere.

“The Sophists *Masters of Language in those times*, saith + Cicero <+ Brut.> (whereof was Gorgius of Lecontium, Thrasimachus of Chalcedon, Protagoras of Abdera, Prodicus a Cian, Hippias an Elian, and many others) profest in Arrogant words to teach, how an inferiour Cause (such was their Phrase) might by Speaking, be made Superiour, * <*Cicero. Orator.> and used a sweet fluent kind of Rhetorick, argute in Sentence, loftly in words, fitter for Ostentation than pleading, for the Schools and Academies, rather than the Forum, were so highly esteemed, that + <Liban. Apol.> wheresoever they came, they could perswade the young Men to forsake all other Conversation for theirs. * <* Cicero. Burt. [!]>

These Socrates opposed; and often by his subtilty of disputing, refelling their Principles, + <+ Liban. Apol.> with his accustomed Interrogatories, demonstrated that they were indeed much beneath the Esteem they had gained, that they themselves understood nothing of that which they undertook to teach others; he withdrew the young Men from their empty Conversation: These, who till then had been looked upon as Angels for Wit and Eloquence, he proved to be vain affecters of Words, ignorant of those things which they professed, and had more need to give Mony to be taught, than to take (as they used) Mony for Teaching. The Athenians taken with these Reproofs which Socrates gave them, derided them, and excited their Children to the Study of solid Vertue (87).¹⁰

Dette er den eneste generelle behandling, Stanley giver af sofisterne. Protagoras behandles (på grundlag af Diogenes Laërtios) i forlængelse af Demokrit. Begrundelsen er Diogenes’ – vel kronologisk uholdbare – beretning om, at Protagoras’ begavelse skulle være blevet opdaget af Demokrit, som bemærkede, at Protagoras havde arrangeret det brænde, han bragte ud, i geometrisk orden. Vi får i et første kapitel ud fra Diogenes Laërtios angivet hans fødested, navnet på hans far og Demokrit som foranledning til, at han indføres i filosofi. Kapitel to om Protagoras (468 f.) handler om “His Opinions, and Writings”. Herunder modsatte argumenter, homo mensura, materien som flydende, sanserne under forskellige omstændigheder, sjælen som intet mere end sanserne ud fra Platons *Theaitetos*, det agnostiske syn på

10. Thomas Stanley: *The History of Philosophy: Containing The Lives, Opinions, Actions and Discourses of the Philosophers of every Sect*. The Third Edition. To which is Added the Life of the Author, never before Published. London, MDCCI. Printed for W. Battersby at Thavy’s Inn-gate, near St. Andrew’s Church in Holbourn etc. – Det citerede gengiver hele stykket om sofisterne fra 1701-udgaven. Kursiveringerne og ortografien er Stanleys. Den senere udgave fra 1743 har rettet nogle fejl, og moderniseret retskrivningen.

guderne, afbrændingen af hans bog, Protagoras som den første til at tage sig betalt med 100 miner, samt hvad Protagoras i øvrigt var den første mht.: at definere tidens dele, forklare tilfældets magt, disputationer, sofismer, eristik. Han undersøgte og forsøgte at bevise, at Antisthenes'(!) argument ikke kunne modsiges; han indførte epicheiremer, og inddeling af taler efter orationens dele. Desuden opregner Stanley de steder, hvor Protagoras muligvis først foredrog sit skrift om guderne, samt de skrifter af ham, som Diogenes Laërtios omtaler som bevarede. Behandlingen afsluttes med et tredje kapitel om "His Death". Gorgias behandles ikke; dog indgår der i behandlingen af skeptikerne (Part XII) en omfangsrig parafrase af Sextus Empiricus' *Pyrrhoniske skitser*, hvor der, i The Second Book, "Of Dialectick", Chap. VI (494), refereres til Gorgias i forbindelse med en drøftelse af sanser eller intellekt som kriterium for erkendelse:

"Let us now come to *Intellect*. They who conceive, that Intellect only is to be followed in the judication of things; First, they cannot demonstrate it to be comprehensible, that there is Intellect; for *Gorgias*, in saying, *There is nothing*, saith, that there is not Intellect. Others assert, *It exists*. How will they determine this controversie? Not by Intellect, (for that were to beg the question) nor by any other; for they say, there is no other (according to the Hypothesis) by which the things may be judged" (495).

Lidt senere i argumentationen vedrørende dette emne dukker Gorgias op igen, men heller ikke her i egen ret:

"Moreover, they must say, That they judge things either by all the Senses, and all * Intellects; or, by some. By all, it is impossible; there appearing so great controversie amongst several Senses and Intellects, (likewise the Intellect of *Gorgias* declaring, that *neither the judgment of Sense or Intellect ought to be followed*, the argument will be retorted:) If by some, Who can judge, that we ought to adhere to the Senses, and this Intellect, and not to those, not having an acknowledged Criterie, by which to judge different Senses and Intellects. If we say, that they judge Senses and Intellects by Intellect and Sense, + they beg the question, which is, Whether we can judge by these" (495) [noterne * og +, som er tekstkritiske, er udeladt].

Hegel besværer sig i *Forelæsningerne over filosofiens historie* flere gange over, at Stanley kun finder en filosofi i førkristen tid; en lidt forunderlig bemærkning, som hænger sammen med, at han finder, at Stanley på præjudicerende vis skelner mellem den naturlige fornufts sandhed og de åbenbarede sandheder (133).

(2) Johann Jacob Bruckers *Historia Critica Philosophiae* (1742-44) inddeler verdenshistorien i tre meget omfattende epoker; inden for den første af disse falder den græske filosofi, som underinddeles i skoler og sekter.¹¹ Brucker præsenterer sig som medlem af Berlinerakademiet. Som hos Stanley behandles Protagoras i forlængelse af Demokrit (2. udg. 1767, 1200-1203). Denne omtale går på hans blivende opdaget af Demokrit, hans reputation for veltalenhed blandt Athens sofister og for visdom blandt filosofferne, hans rigdom, hans udsagn om guderne, fordrivelsen fra Attika, hans død. Protagoras' opfattelser hældede tilsyneladende mod skepticisme, han lærte, at kontradiktoriske argumenter kan fremsættes vedrørende ethvert emne, at materien er i flux, at sanserne leverer afvigende rapporter til forskellige mennesker, og endog til den samme person til forskellige tider, og at der ikke er noget kriterium for sandhed andet end vor egen perception. Han overtog Demokrits opfattelse af materien som bestående af atomer i stadig bevægelse og ydre objekter som værende i stadig fluktuation, og opfattelsen, at intet sikkert kan vides om dem, at intet kan siges at eksistere andet end hvad der perciperes af sanserne; dette er meningen af hans sætning om mennesket som al tings målestok. Brucker er ikke fordømmende, men meget lidt optaget af sofisterne. I en note (1201, note b), hvis overordnede tema er, at sofisterne retteligen hører hjemme i en fremstilling af talerkunstens historie, kommer Brucker ind på Protagoras' retorik og blandt hans mange berømte disciple nævnes Gorgias. I sammenhæng hermed omtales også de tre teser i dennes bog "*de eo, quod non est, sive de natura*", under henvisning til *MXG* og til Sextus Empiricus. Teserne er påvirket af Zenons metode. I fremstillingen af Em-

11. Iacobus Bruckerus: *Iacobi Bruckeri Historia critica philosophiae* I-VI. Tom. 1: *A mundi incunabulis ad nostram usque aetatem deducta*. NB: Der refereres til Bruckers værk på baggrund af 2.-udgaven, Lipsia: Impensis Haered. Weidemannii et Reichii, 1767. Den kortere kompendieversion heraf, *Iacobi Bruckeri Institutiones historiae philosophicae usui academicae juventutis adornatae. Denuo perlustravit et ad nostra tempora continuavit Fridericus Gottlob Born* – Ed. tertia auctior et emendatior. Lipsia: Ioh. Gottlob Immanuel Breitkopf, 1790, som Hegel også refererer til, har en kort, men i indhold lignende omtale af Protagoras (256). Gorgias omtales ikke.

pedokles nævner Brucker nogle gange Gorgias. Bl.a. bemærker Brucker, at Empedokles må have været ypperligt veltalende, siden han havde en taler som Gorgias som elev (1109).

Hegel betragter Bruckers værk som en kompilation af filosofemer, som, idet Brucker selv supplerer med det, han ser som forudsætninger eller konsekvenser, helt uhistorisk blandes sammen med en fremstillingsform, der hidrører fra wolffiansk metafysik (62 f., 134). I flere årgange af forelæsningsrækken nævner Hegel Bruckers behandling af Thales som pragteksempel. Det er på den baggrund uklart, hvad der skal lægges i Hegels bemærkning, "Dieses Werk ist so ein großer Ballast" (134), men det forekommer at være en cadeau til Brucker. I et af de studenterkollegier til Hegels indledninger til de filosofihistoriske forelæsninger, som er offentliggjort sammen med von Griesheims Nachschrift, fremhæves, at Bruckers bog er meget omfattende og har mange referencer til opfattelser hos datidens lærde. "Wenn man sich mit einer einzelnen Philosophie bekannt machen will, kann man ihn brauchen" (Garniron & Jaeschke 6, 361).

(3) Christoph Meiners' *Geschichte des Ursprungs, Fortgangs und Verfalls der Wissenschaften in Griechenland und Rom* (1782) har en strikte periodisering. Det er et meget grundigt, begavet og formidlingslykkeligt værk, der i et fast mønster alternerer mellem kapitler om den realhistoriske udvikling og kapitler om filosofiens og videnskabernes udvikling inden for samme periode. Meiners skriver anerkendende om sofisternes "Verdienste um die Erweiterung und Vervollkommnung der Wissenschaften" (II, 178), og at de ofte anvendte deres kundskaber og kræfter "im Dienste und zum Wohl ihrer Vaterstädte" (II, 179). Men han skriver også kritisk om deres selvhævdende facon og om de principper, som de forførerisk lod tilflyde ungdommen og deres berettigede ry som "die ersten Lehrer des Unglaubens, die ersten Spötter und Verächter aller Religion und Tugend, und die ersten Lobredner des Eigenuzes,¹² der Wohllust, und der widerrechtlichen Gewalt" (II, 183 f.). Han går ikke af vejen for diskussion af synspunkter og andre ekskursor, fx gengives Xenophons referat (*Memorab. Socr.* II, 1) af Prodikos' prunktale om Herkules på skillevejen over 6 sider (II, 202 ff.). Som de to mest bemærkelsesværdige prøver på den sofistiske kunst redegør Meiners for "die Gedanken des Protagoras über die Wahrheit und den Inhalt einer Schrift des Gorgias (...),

12. I en række af de tekster, der her inddrages, bruger den nutidige stavemåde af ord som Nuzes, Schwäzer etc. 'tz' i stedet for 'z'. Det vil ikke blive markeret særskilt.

welche Aristoteles und Sextus, der letztere am deutlichsten und ausführlichsten, ausgezogen haben” (212 f.).

Det er nok for meget at sige, at Meiners genopdagede Gorgias. Men han indleder kompetent en tradition, som findes i mange senere filosofihistoriske redegørelser: Det udførlige referat af Sextus Empiricus’ gengivelse af Gorgias’ “Werke über das Unwirkliche, oder über die Natur” (II, 213-218).¹³ Meiners betegner sig på titelbladet som “ordentlichem Lehrer der Weltweisheit in Göttingen”. Hans skildring er meget bred og også alsidig; “Geschichte der alten Sophisten” behandles (II, 169-227) over 58 sider i 6. Bog, efter et kapitel “welches die Verfassung und Veränderungen des Atheniensischen Staats bis auf die achtzigste Olympiade enthält”. Det efterfølgende kapitel i 7. Bog handler om: “Geschichte des Peloponnesischen Krieges und der Unruhen in Griechenland, bis auf den Frieden des Antalkidas, als eine Einleitung in die Geschichte der Sokratischen Philosophie.” Til Sextus’ referat af Gorgias anmærker Meiners: “Schon Parmenides hatte zu beweisen gesucht, daß das Unwirkliche in einem gewissen Verstande existire, und das Wirkliche in einem gewissen Verstande nicht sey. Plat. in Sophista p. 105.” (Meiners II, 213 n.).

Terminologisk forekommer Meiners lejlighedsvis påvirket af traditionen fra Leibniz, idet han vedrørende én-mange argumentationen (Sextus §§ 73-74) taler om substanser [den simple substans er hos Leibniz et ‘unum per se’] versus hobe eller samlinger af substanser [hos Leibniz’ ‘ens per aggregationem’]. Meiners udtrykker denne del af Gorgias’ argumentation således: “Noch weniger ist es [= das Wirkliche] ein Haufen oder eine Sammlung mehrerer Substanzen. Denn wenn es keine Einheit, keine einzige Substanz gibt; so kann es auch keine Mehrheit derselben geben, weil mehrere Substanzen aus der Vervielfältigung der Einheit entstehen” (II, 215). Men Meiners’ referat er velforstået og velformidlet uden mange krumspring.

Blandt de undersøgte filosofihistorier (herunder også Tennemann og Hegels forelæsninger) er det i mange henseender det mest professionelle og objektive referat – ved siden af Buhles. Meiners problematiserer ikke. Det kan kaldes hans begrænsning, men han får mange detaljer med, i en fremstilling, der er så velskreven, at det vel kunne tænkes at være en, som *Gorgias* ville have værdsat. Meiners er interesseret i at gengive Sextus’ referat på en klar og forståelig måde; så kan læseren tænke selv.

13. Christoph Meiners, *Geschichte des Ursprungs, Fortgangs und Verfalls der Wissenschaften in Griechenland und Rom*, Zweyter Band, Lemgo, im Verlage der Meyerschen Buchhandlung, 1782.

Hegel har ingen referencer til Meiners, som til gengæld nævnes ofte af forfattere, som Hegel faktisk refererer til, bl. a. Tiedemann, Buhle og Tennemann. Der findes hos Hegels biograf, Karl Rosenkranz, oplysninger, som tyder på, at Hegel i sin ungdom har læst og excerperet Meiners, men det kan dreje sig om andre værker af denne overmåde produktive skribent. Til trods for deres lejlighedsvis afhængighed af Meiners kronologiske opfattelser er Tiedemann og Tennemann kritiske over for, hvad de kalder den 'etnografiske' (dvs. kulturhistoriske) tendens hos Meiners og Buhle, som de ikke finder passende for en behandling af netop filosofiens historie. Heri er Hegel i princippet enig med dem, idet han opfatter filosofiens historie som historien om den filosofiske tankes egen udvikling. Men Meiners skal fremhæves her, da han blandt de undersøgte forfattere er den, der har haft den mest afbalancerede fremstilling af sofisterne. Han må, med sin etnografiske tilgang, formentlig antages at have været medvirkende til at moderere senere forfatteres negative vurdering. "Vir eruditissimus et coniunctissimus" kaldte Buhle ham i sit foredrag om panteismens udvikling fra 1790 (se nedenfor, note 18).

(4) Dietrich Tiedemanns fremstilling i *Geist der spekulativen Philosophie – von Thales bis Sokrates* (1791) er organiseret kronologisk. Der er ingen forsøg på at holde skoler samlet. Sofisterne behandles mellem Anaxagoras og Hippokrates. Tiedemann betegnes på titelbladet "Hofrath und Professor der Philosophie in Marburg". Titlen til trods sætter Tiedemann pris på den sunde fornuft; han er ret vred på sofisterne, især på Gorgias.¹⁴ Protagoras var relativist, ikke skeptiker: "er leugnet allen Schein, läst uns lauter Seyn; der Skeptiker dagegen läst uns den Schein, und nimmt das Seyn" (356). Platon beskylder ifølge Tiedemann med urette Protagoras for gudsfornægtelse. Ikke desto mindre er konsekvensen af Protagoras' fornægtelse af almengyldige synspunkter, at han giver skeptikerne nye våben, og ved at han anvender sin opfattelse på Gud, har han betrådt et nyt skridt ad vejen mod ateisme (360 f.). Tiedemann finder, at:

"In Zerstörung der Gewißheit unsrer Erkenntniß, gieng *Gorgias* viel weiter noch denn *Protagoras*, viel weiter auch als in vollem Ernst, irgend ein Mensch von gesundem Verstande gehen kann; zum fühlbaren Beweise, daß Wahrheit,

14. Dietrich Tiedemann, *Geist der spekulativen Philosophie – von Thales bis Sokrates*. Marburg, in der Neuen Akademischen Buchhandlung, 1791.

und Weisheit ihm bloß Dienerinnen des Eigennutzes waren, und seine gränzenlose mit Habsucht gepaarte Eitelkeit, bis zu völliger Gleichgültigkeit gegen Wahrheit und Tugend ihn hatte abgehärtet. ... Aus Zenonischen Sätzen, in Vergleichung gebracht mit andern spätern Untersuchungen, und Melißischen Behauptungen, setzte er ein Resultat zusammen, das alle Erkenntniß durchaus, und mit ihr alle Wissenschaft gänzlich vertilgte" (s. 362 f.).

Tiedemann giver s. 363-368 et ret udførligt referat af Gorgias' "<Buch> über die Natur, oder das Nichtexistierende" baseret på Sextus Empiricus. Refutationen, som Gorgias knytter til den første tese, er ikke original; den er en række sofisterier, der alle bygger på en kombination af nogle eleatiske tankegange. Derimod har Gorgias formentlig øst af sin egen "Erfindungs-Kraft" vedrørende den anden tese. Det er rigtigt nok, at genstandene uden for forstanden er noget andet end tankerne og forestillingerne i sjælen. Det kunne godtgøres på anden måde, men heller ikke i dag sker det uden sofisteri. Gorgias drager imidlertid uberettiget vidtgående konsekvenser heraf. Den tredje teses argumentation synes også at skyldes Gorgias selv. Dens blændværk beror på, at det ikke er umiddelbart indlysende, hvordan tanker kan meddeles gennem ord (her synes Tiedemann at skifte til *MXG* som forlæg; se i øvrigt nedenfor, hvordan Buhle gør det samme), og hvordan tanker kan udsige noget om genstande. Her benytter Gorgias sig af dagliglivets tvetydigheder. Heraf konkluderer Tiedemann:

"Alles bisherige zusammengenommen lehrt, daß *Gorgias* weder Seyn, noch Schein, uns armen Sterblichen wollte lassen, also an des Ungereimten äuserste Gränze gieng, bis wohin kein Mensch von ernster Denkart, dem es nicht bloß um leeres Spielwerk, und eitlen Glanz aus Sonderbarkeiten zu thun ist, ihm gefolgt ist, noch folgen kann" (368).

Hegel anerkender Tiedemann for at have leveret værdifulde uddrag af sjældne bøger fra middelalderen, herunder kabbalistiske og mystiske. Han hæfter sig ved, at Tiedemann behandler den politiske historie vidtløftigt, men åndløst. Tiedemann er ifølge Hegel en lærd professor, der hele sit liv har beskæftiget sig med spekulativ filosofi, uden at ane, hvad spekulation er for noget. Tværtimod, når det begynder at blive spekulativt hos de forskellige filo-

soffer, som Tiedeman exciperer, bliver Tiedemann vred, han bryder af, erklærer det hele for tomme subtiliteter: vi ved bedre! (134).

(5) Carl Fridrich Stäudlins *Geschichte und Geist des Skepticismus vorzüglich in Rücksicht auf Moral und Religion* (1794), i to bind, undgår vanskeligheden ved at skrive kronologisk, idet han nøjes med at behandle en enkelt skole. Dr. Stäudlin var som titelbladet siger “ordentl. Professor der Theologie zu Göttingen”. Uagtet dets titel har hans værk den form for skepticisme, som er knyttet til perceptionsproblemet, i centrum. Bogen har billeder af Kant og Hume på forsiden, og det er ganske sigende. Efter en lang indledning om, hvad skepticismen er, dens kilder og oprindelse og realitet som en kritisk livfase hos nogle mennesker, dens konsekvenser og virkninger og planen for at skrive dens historie, inddeler Stäudlin skepticisms historie i 6 perioder, hvoraf den første handler om “Von den Vorbereitungen des Skepticismus bis Pyrrho”, mens den sidste dækker “Von Hume bis Kant und Plattner”. Sofisterne behandles i afsnittet om den anden Periode: “Von Pyrrho bis Sextus”. Protagoras omtales med velvilje, og Stäudlin er kritisk overfor en naiv overtagelse af Platons synspunkter. Ikke desto mindre betragtes sofisterne som datidens Jesuitter – og det er ikke ment som en venlighed (I, 221-224).¹⁵ Stäudlin fremhæver Protagoras for hans “Aufmerksamkeit auf die Natur des menschlichen Erkenntnißvermögens” (I, 230). Gorgias “Buch *Von der Natur* oder *Von dem, was nicht ist*” betegnes som “Ein ächtes sophistisches Probestück” (I, 232 f.). Det refereres kort, med hovedvægt på den anden undertese, da det er denne, som ifølge Stäudlin er relevant for skepticisms historie. Stäudlin bemærker her: “Die Unterscheidung zwischen der Vorstellung und dem Vorgestellten, zwischen den Gegenständen an sich, und unsrer Empfindung von derselbigen ist sehr merkwürdig” (I, 233).

Hegel gik i gymnasiet sammen med en yngre bror til Stäudlin, men har (bortset fra en enkelt indirekte reference i afhandlingen om skepticismen fra 1802¹⁶) ingen henvisninger til dette arbejde.

15. Carl Fridrich Stäudlin, *Geschichte und Geist des Skepticismus vorzüglich in Rücksicht auf Moral und Religion*, Leipzig, bey Siegfried Lebrecht Crusius, 1794. [Stavemåden Fridrich findes på titelbladet af begge de to bind, mens et følgende titelblad staver Friedrich].

16. *Gesammelte Werke* 4, 211.

(6) Johann Gottlieb Buhle, *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie und einer kritischen Literatur derselben*, Erster Theil, bis auf Plato (1796), har spillet en stor rolle, også for Hegel. Den græske filosofi er organiseret i epoker, med hver sin skole, dog først “Mythiske Philosopheme”, dernæst “Geschichte der Meynungen der Ionischen Kosmogoniker”. Fra og med Pythagoræerne omtales filosofierne som ‘systemer’; femte epoke med sofisterne dog blot som “Geschichte der Sophisten”. Buhles bog indeholder udmærkede, kritiske redegørelser for kilder og sekundærlitteratur. Hans fremstilling er meget præget af den kantske filosofi. Her et par eksempler: Zenon “entdeckte bald die kosmologischen Antinomien der reinen Vernunft” (I, 300). Zenons forståelsesmangler prøver Buhle at udrede ved hjælp af kantske begreber om paralogismer (I, 305-307). Hans behandling af sofisterne begynder med to paragraffer om “[d]ie Cultur der Wissenschaften, und der politische und moralische Zustand” hos Grækerne efter Perserkrigene. Denne begunstige en udbredelse af filosofien. “Leider war es freylich anfangs nicht die *ächte Weisheit*, welcher das große Publicum huldigte; aber grade die Werthschätzung, welche ihre ausgeartete Schwester erschlich, weckte den *Sokrates*” (I, 340).¹⁷ Afsnittet om sofisterne, Bd. I, 337-360, vidner om en bred tilgang. Det er også her den kantske begrebsverden, der præger opfattelsen. I forbindelse med redegørelsen for eleaterne argumenterer Buhle (med belæg i Simplicius’ Fysik-kommentar) klart for, at “De Melisso, Xenophane et Gorgia” er den rette titel på det aristoteliske skrift (I, 278 f.).¹⁸ Buhle bemærker, at det er sammensat af flere fragmenter, og at delen om Zenon ikke er bevaret (I, 278). Ikke desto mindre finder han, at passagen om Gorgias’ brug af Zenon er et overset, “zur Kenntniß des Zenonischen Scepticismus sehr lehrreiche Stelle” (I, 305 n.). Buhle begynder med at præsentere Gorgias på denne nuancerede, men dog noget sort/hvide måde:

17. Johann Gottlieb Buhle, *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie und einer kritischen Literatur derselben*. Göttingen, 1796-1804, 8 Teile. Erster Theil, bis auf Plato, Göttingen, bey Vandenhöck und Ruprecht, 1796.

18. I forbindelse med sit kapitel om “Geschichte des Eleatischen Systems und der Meynungen einiger einzelnen Kosmophysiker” refererer Buhle (I, 278) til “*Aristotelis de Melisso, Xenophane et Gorgia liber* in den Opp. T. I. ed. Casaubon” (I, 278). Vedrørende værkets kritiske og eksegetiske behandling henviser han til “*Liber de Xenophane, Zenone, Gorgia, Aristoteli vulgo tributus, passim illustratus* [>:illustratur] a G. G. Fülleborn, Halae Sax. 1789”, og til “*Spaldingii Commentarius in primam partem libelli de Xenoph. Zen. et Gorgia; Berolin. 1793.*” (I, 279). Men Buhle selv havde i et foredrag 13. febr. 1790 argumenteret for, at værkets indledende dele handler om Melissos, og den midterste om Xenophanes. Jo. Gottlieb Buhle, “*Commentatio de ortu et progressu pantheismi inde a Xenophane colophonio primo ejus auctore usque ad Spinozam*”, *Commentationes Societatis Regiae Scientiarum Gottingensis recentiores*. Band X, 1791, 157-183.

“Noch weiter, als *Protagoras*, brachte die Sophisterey und die Kunst der Logomachie *Gorgias*, ein Schüler des *Empedokles*, dessen philosophisches Talent eben so sehr der Bewunderung, als das Gewerbe, welches er damit trieb, und die grenzenlose Eitelkeit, zu welcher es ihn verführte, der Verachtung werth sind. *Gorgias* baute seine Sophistik auf die skeptischen Raisonnements des *Melissus* und *Zeno*, und zog aus diesen Folgerungen, wodurch Schlechterdings alle feste Wahrheit vertilgt wurde. Er verweilte aber nicht, wie jene Philosophen, bey einer bloß speculativen Theorie, sondern er zog den Skepticismus in das gemeine Leben hinein, zeigte die Anwendung desselben auf das Praktische, und wurde dadurch der Urheber einer Denkart, die den Menschenverstand verwirrte, und das Laster in einem eben so vortheilhaften Lichte, wie die Tugend, erscheinen ließ” (350).

Buhle giver imidlertid et interessant referat og en kritik af Gorgias’ “*Von der Natur, oder, Von dem, was nicht ist*”, “ein Buch, das für ein sophistisches Meisterstück gelten kann” (I, 351-356). Buhles referat af Sextus er klart skrevet og struktureret; også i detaljen er det særdeles agtværdigt. Derefter kommenterer Buhle i en note Gorgias’ tankegang hos Sextus på følgende måde:

“Der Beweis für den ersten Satz beruht, wie schon bey der Prüfung des Zenonischen Raisonnements angemerkt ist, auf der Verwechslung des logischen Seyns mit dem metaphysischen; und des Dinges als Erscheinung mit dem Dinge an sich. Scharfsinniger ist der Beweis für den zweyten Satz. Merkwürdig ist besonders die Unterscheidung, die hier zum erstenmale vorkommt, zwischen dem vorgestellten Gegenstande, und dem Gegenstande selbst. Unmöglichkeit der Erkennbarkeit der wirklichen Aussendinge folgt hieraus noch nicht, sondern nur, daß wir die Gegenstände nicht so erkennen, wie sie objectiv wirklich sind, oder uns von der objectiven Wahrheit unsrer Erkenntniß nicht zu überzeugen vermögen. Aus dem Satze, daß auch das Nichtexistirende gedacht werde, erhellt eben so wenig, daß überhaupt das Wirkliche nicht gedacht werde. Sollte das Letztere erhellen, so müßte der Grundsatz heissen: Bloß das ist Wirklich, was gedacht wird. Dieser Grundsatz hätte aber zu offenbar seine Falschheit an der Stirn getragen. Im Beweise des dritten Satzes hat Gorgias mit der Zweydeutigkeit des

Wortes Rede gespielt. Die Rede ist an und für sich etwas Sinnliches, verschieden von dem Gegenstande, den sie bezeichnet; sie kann also an und für sich diesen nie darstellen, und andern mittheilen. Allein wenn von Uebertragung einer Erkenntniß der Gegenstände auf andre mittelst der Rede gesprochen wird: so ist hier die Rede nur ein Zeichen der Ideen von Gegenständen, und diese lassen sich durch sie als Zeichen allerdings auf andre übertragen. Die Wahrheit der Ideen selbst hat denn wieder einen andern Grund, worauf sie sich stützt, oder stützen muß. Hiebey hängt es denn davon ab, inwiefern der Beweis des zweyten Satzes des Gorgias stringent ist" (355 f, note b).

Det fremgår her, at Buhle mht. Gorgias' første undertese holder sig til sin kantianske lærdom. Skelner man ikke klart mellem Ding an sich og Erscheinung ryger man ind i fornuftens antinomier. Buhles kommentar til den anden undertese forekommer at bygge ret simpelt på Tiedemanns kommentar til samme; den er bygget op på samme vis og hævder også, at Gorgias her glimrer ved at udelade en præmis, der næppe ville kunne have vundet tilslutning. Buhles kommentar til den tredje undertese ligger også meget tæt ved Tiedemanns, men Buhle formulerer sig klarere, og han ser en sammenhæng mellem den anden og den tredje undertese. Til gengæld synes det som om Buhle (i lighed med Tiedemann) skifter til MXG som tekstforlæg. Fx siger Buhle:

"Es ist nicht möglich, daß der *Zuhörer* mit dem *Redende dasselbe* denke; wäre es der Fall, so wäre es alsdenn doch nicht *Ein*, es wären *Zwey* Dinge, die gedacht würden; aber es kann auch nicht der Fall seyn; jeder muß nach seiner Lage sich die Dinge verschieden vorstellen" (353 f.).

MXG 980 b 9 ff. må være forlæg for denne bemærkning, med hvilken Buhle afslutter sit referat, for blot at konkludere, at hele Gorgias' skrift er "eine *Ungereimtheit*, eine *Sophisterey*" (354).

Hegel skriver meget lidt om Buhles værk. Dog roser han det for mange gode uddrag af sjældne bøger, der befinder sig i Göttinger biblioteket, fx Giordano Bruno. Behandlingen af oldtidens filosofi finder han for kortfattet (s. 134 f.).

(7) Wilhelm Gottlieb Tennemann forsøger i sin *Geschichte der Philosophie* (1798) at opretholde en nogenlunde kronologisk periodisering, men også at være elastisk mht. skoler og lærer-elev-successioner.¹⁹ Tennemann var “Außerordentlichen Professor der Philosophie auf der Universität zu Jena”, således titelbladet.

Hans filosofihistorie er lærd og solid, og gennemtænkt også i den betydning, at Tennemann indleder med fyldige betragtninger over “Theorie der Geschichte der Philosophie” (I, vii-liii), “Methodologie der Geschichte der Philosophie” (I, liv-lxxiii), “Litteratur der Geschichte der Philosophie” (I, lxxiv-lxxxviii). Han forkaster den etnografiske tendens hos fx Meiners til fordel for et fokus på den filosofiske tankes udvikling. Formentlig mod intentionen er dette en mere normativ tilgang end Meiners. Hans fremstilling af sofisterne (I, 344-402) indtager mange kilder. Men Tennemanns filologiske tendens gør ham ikke filosofisk uholdt. Det ses mange steder i behandlingen af sofisterne. Et prægnant sammendrag leverer den kortere kompendie-udgave af Tennemann (1825):

“Aus der Verbreitung mannichfaltiger Kenntnisse und Systeme, aus der Missethelligkeit der Grundsätze und Resultate der höheren Verstandesbildung bei Mangel an Principien, endlich aus der grösseren Verfeinerung bei dem Sinken der sittlichen und religiösen Ueberzeugungen, erzeugte sich auch ein Streben nach Scheinwissen aus subjectiven Zwecken, – *Sophistik*” (87).²⁰

Tennemann (1798) giver et filologisk skarpsindigt, analyserende referat af Gorgias’ bog, struktureret på grundlag af “Sextus Empiricus adversus Mathematicos VII” (I, 364-375). Indledningsvis siger han om Gorgias: “Nur ist die ganze Tendenz der Schrift eine *Paradoxologie*, zu welcher ihn das Beispiel das <sic!> *Zeno* verleitet hat” (363). Når Gorgias søger med fornuften at tilintetgøre fornuften, må sigtet med det være “eitle Ruhmsucht” (I, 364). Ikke desto mindre finder Tennemann en sådan skarpsindighed hos Gorgias, at den rummer nogle nye og fine abstraktioner, som i deres videre, bestemte udformning er filosofisk fortjenstfulde (I, 364).

19. Wilhelm Gottlieb Tennemann, *Geschichte der Philosophie*, Erster Band. Leipzig, bei Johann Ambrosius Barth, 1798.

20. *Wilhelm Gottlieb Tennemann’s Grundriss der Geschichte der Philosophie für den akademischen Unterricht*. Vierte vermehrte und verbesserte Auflage oder zweite Bearbeitung von Amadeus Wendt. Leipzig: Verlag von Johann Ambrosius Barth, 1825.

Tennemann foretrækker Sextus' referat frem for Aristoteles', men han bemærker i en lang note meget præcist, at Aristoteles "eine ganz andere Ordnung der Schrift andeutet, als Sextus", og at Sextus fx i § 77 væver sine egne tanker ind i Gorgias', og at han i det hele taget næppe holder sig loyalt til Gorgias' ræsonnement (I, 365 f., n. 14).

Vedrørende stoffet i §§ 73-74 aner man en anderledes formuleret tankegang hos Aristoteles. Sextus breder tankegangen ud, udvikler argumentationen efter egne interesser. Noget af argumentationen, der anes hos Aristoteles, springer han over. Tennemann har dog ingen reservationer over for, om Aristoteles er forfatteren. Fx hæfter han sig ved, at Sextus i hans øjne anakronistisk lader Gorgias tale om 'hypokeimenon' i § 84, mens dette yndlingsudtryk hos Aristoteles ikke bruges i *MXG*. I modsætning til Tiedemann og Buhle gør han det fuldstændig klart, hvornår og hvorfor han inddrager *MXG* og argumenter, som alene findes i dette skrift, til supplement af Sextus' referat (se fx 372 f.). På detaljeret plan har Tennemann således en række anmærkninger, hvori han giver fortrin til den aristoteliske *MXG*. Dermed har han også givet en opgave videre til den næste virkeligt indgående filologiske behandling af *MXG*, nemlig Foss' fra 1828, der samtidig indeholdt en tekstkritisk edition af *MXG*s Gorgias-del.²¹

Tennemann finder, at Gorgias bruger eleaternes våben godt:

"Man muß gestehen, daß Gorgias sich der Waffen der Eleaten sehr gut zu seinem Zwecke zu bedienen wußte. Wenn man auch eingesteht, wie man nicht anders kann, daß in diesem ganzen Ræsonnement mehrere Trugschlüsse, die nur bei der ersten Ansicht blenden, vorkommen, daß vielleicht das Ganze nur ein Denkmal der Eitelkeit ist, welches sich der berühmte Sophist selbst setzte; so kann man doch auf der andern Seite nicht leugnen, daß die stärksten Gründe, die sich damals gegen die Möglichkeit einer realen Erkenntniß sagen ließen, hier zusammen gestellt sind" (373).

Også Tennemann lægger hovedvægten på perceptionsproblemet, som han (i lighed med Tiedemann) dog ikke finder, at Gorgias har udviklet "fuldstændigt", men kun antydnet, hvilket Tennemann ser som årsagen til, at de efterfølgende tænkere ikke tog megen notits deraf. De andre vanskeligheder, som Gorgias påpeger, er ikke nye, men stammer fra eleaterne, således

21. Henrici Eduardi Foss, philosophiae doctoris, *De Gorgia leontino commentatio. Interpositus est Aristotelis de Gorgia Liber, emendatius editus*. Halis saxonium, in libraria Hemmerdeana, 1828.

gentager han kun disses begrundelser vedrørende “die Entstehung und das Wesen der empirischen Gegenstände” (374). I det hele taget ville Gorgias have vundet mere opmærksomhed, hvis han ikke havde benyttet sig af så mange letgennemskuelige “Scheingründe und Trugschlüsse”. Men den væsentligste svaghed er, at der her argumenteres mod erkendelsen, uden at begrebet om denne først er undersøgt og givet en fuldstændig bestemmelse (ibid.). Ikke desto mindre tilkender Tennemann Gorgias fortjenstfuldt at have ført menneskeånden videre. Han har som den første formuleret nonkontradiktionsprincippet, hvis det altså ikke bare er en skærpelse, som *Sextus* foretager for at gøre Gorgias’ tankegang mere iøjnefaldende, hvad man nok må antage, siger Tennemann (ibid.). Med større ret kan det tilregnes ham at have skelnet mellem forestillinger og objekter, og mellem forestillinger og ord, hvilket var vigtigt og førte til videnskabelige fremskridt i den følgende epoke.

Tennemann tilføjer, at Gorgias, skønt han forekommer at have været skeptiker, dog snarere var det modsatte, nemlig en dogmatiker, idet han (som det fremgår af Platons *Menon*) udbredte Empedokles’ teori om farver. Ligeså påstod han at være i stand til at besvare ethvert spørgsmål på stedet. Gorgias’ tilsyneladende beskedenhed, når han hævdede kun at have talerkunsten i sin magt, skal ses som et udslag af rivaliseringen med andre sofister, og man skal ikke overse, at veltalenhedskunsten for Gorgias omfattede alle andre kunster og videnskaber. (375).

Hegel roser især Tennemann for hans behandling af filosofierne i nyere tid. Derimod finder han Tennemann svagere i forståelsen af den antikke filosofi, ikke mindst af Aristoteles. Selv om Tennemann roser sig af ikke selv at have en filosofi, har han ifølge Hegel en sådan, nemlig en kantiansk, sådan at denne bliver målestok for, hvad fortidens filosoffer mangler (135).

II

Det særlige synspunkt på sofisterne, som Hegel har indført i den filosofihistoriske betragtning, er overordnet, at disse i forhold til de tidligere græske filosoffer foretager en *subjektiv* drejning af den filosofiske tænkning til politik og etik, og til en tankemæssig undersøgelse af det perciperende, talende, tænkende, villende og handlende menneske. Hermed indledte de en udvikling til forståelse af tænkningens væsen, som genuint hører med som et led i filosofiens historie. Med andre accentueringer blev den fortsat af tænkere som Sokrates, Platon og

Aristoteles, og af deres elever og efterfølgere, selv om navnlig Platon kom til at præge eftertidens negative indstilling overfor sofisterne og opfattelsen af dem som antifilosofiske.

I sammenligning med de tidligere filosofihistorikere, og også mange senere, er Hegel i *Forelæsningerne over filosofiens historie* som tidligere nævnt nuanceret og forstående overfor sofisterne. Her overgår han alle de tidligere nævnte, selv Meiners. Hans opfattelser mødte ikke megen forståelse i samtiden, men opfattelsen af den subjektive drejnings betydning for filosofiens udvikling blev delvis overtaget af noget senere filosofihistorikere som Friedrich Ueberweg og Eduard Zeller.

Nøgleordet for sofismen i den almene del af Hegels redegørelse er *Bildung*. Sofisterne er selv "sehr gebildete", og de er Grækenlands lærere (409). "Bildung" er, som Hegel siger det,

"den in der Wirklichkeit angewandten Begriff, insofern er nicht rein in seiner Abstraktion erscheint, sondern in Einheit mit dem mannigfaltigen Inhalt alles Vorstellens" (409).

Denne anvendelse har karakter af at give grunde pro et contra, og det har igen krævet viden om mangt og meget. En dannet person er i stand til at betragte emner fra mange sider og synsvinkler, og sætte dem i forhold til generelle overvejelser og principper, men også til at kunne fastholde et bestemt, eget synspunkt. Det kræver viden, sådan som en dommer har det, fordi han kender de forskellige love og deres mening; det vil sige kender "die verschiedenen rechtlichen Gesichtspunkte, unter denen eine Sache zu betrachten ist" (411). Det er dem, som han sætter den konkrete sag i relation til. Men,

"...dies sind schon für sich allgemeine Seiten; er hat so ein allgemeines Bewußtsein und betrachtet den Gegenstand selbst auf allgemeine Weise. Ein gebildeter Mensch weiß etwas über jeden Gegenstand zu sagen, Gesichtspunkte daran aufzufinden. Diese Bildung hat Griechenland den Sophisten zu verdanken. Sie lehrten die Menschen, Gedanken zu haben über das, was ihnen geltend sein sollte. Die Sophisten sind nicht eigentliche Gelehrte. Ihre Bildung war sowohl Bildung zur Philosophie als zur Beredsamkeit, um ein Volk zu regieren oder etwas bei ihm geltend machen zu wollen durch Vorstellungen. ... Außerdem hatten sie den allgemeinsten praktischen Zweck: eine Vorbildung zum allgemeinen

Beruf im griechischen Leben, zum Staatsleben, Staatsmanne zu geben, – nicht etwa zu Staatsämtern, als ob sie zu einem Examen in spezifischen Kenntnissen vorbereitet hätten.

Die Sophisten knüpften an den Trieb an, weise zu werden. Zur Weisheit rechnet man, das zu kennen, was die Macht unter den Menschen und im Staate ist und was ich als eine solche anzuerkennen habe” (411).

Hegel er som nævnt (i afsn. I) polemisk mod de udlægninger af sofisterne, fx Tiedemanns, som mener, at sofisterne med deres teorier (fx Gorgias) strider mod den sunde fornuft, og at de i det praktiske liv krænker moralen (407 & 435). Den sunde fornuft har det med at være bornert, og pedantisk klynger den sig til sine og sin samtids almene principper og maximer, uden at indse eller indrømme deres partikularitet. “Ungebildete Menschen”, siger Hegel med en storslået formulering, “bestimmen sich aus Gründen” (425).

Den almene forståelse, som filosofisk udmærker sofisterne frem for de mindre dannede, er på metaplan: sofisterne ved, at der er flere begrundelser, og at man kan give grunde for en hvilken som helst opfattelse; gode grunde endog. Hegel skriver således:

“Bei solchen Rasonnement kan man bald so weit kommen – wo nicht, ist es Mangel der Bildung; die Sophisten waren aber sehr gebildet –, zu wissen, daß, wenn es auf Gründe ankommt, man durch Gründe alles beweisen könne, sich für alles Gründe und Gegengründe finden lassen; und das ist als das Verbrechen der Sophisten angesehen worden, daß sie gelehrt haben, alles zu beweisen, was man wolle, für andere oder für sich. Das liegt nicht in der Eigentümlichkeit der Sophisten, sondern des reflektierenden Rasonnements. Gründe und Gegengründe, als Besonderes, gelten nicht gegen das Allgemeine, entscheiden nicht gegen den Begriff; man kann für alles Gründe und Gegengründe finden. In der schlechtesten Handlung liegt ein Gesichtspunkt, der an sich wesentlich ist; hebt man diesen heraus, so entschuldigt und verteidigt man die Handlung. In dem Verbrechen der Desertion im Kriege liegt so die Pflicht, sein Leben zu erhalten. ... Der Gebildete Mensch weiß alles unter den Gesichtspunkt des Guten zu bringen, alles gut zu machen, an allem einen wesentlichen Gesichtspunkt geltend zu machen. ... Das kommt nun noch bei den Sophisten vor, daß sie ein Bewußtsein über dieses Rasonnieren hatten. In der Beredsamkeit muß man so Zorn, Leidenschaft der

Hörer in Anspruch nehmen, um etwas zustande zu bringen. Sie lehrten nun, wie diese Mächte im empirischen Menschen zu bewegen wären; das sittliche feste Gute entscheidet nicht” (424 f.).

Hegel har – på grundlag af Platons dialog *Protagoras* – tydeligvis fået den allerstørste agtelse for Protagoras som politisk tænkere. Sokrates forekommer ham i den sammenhæng temmelig lam. Men det tvinger ham til at overveje forskellen mellem Protagoras og Sokrates. Forskellen ligger ikke i det subjektive, og heller ikke på det formelle plan i forståelsen af ræsonnementer, for dér ligger de på linie. Forskellen er, at sofisterne mht til de ultimative mål bliver stikkende i den enkeltes interesser, og dermed, at de ikke som Sokrates finder “det gode” som det almene mål.

Hegel slutter sin generelle redegørelse med at sammenfatte sin opfattelse:

“Eine Hauptseite ihrer Bildung war die Verallgemeinerung der eleatischen Denkweise und die Ausdehnung derselben auf allen Inhalt des Wissens und des Handelns; das Positive kommt hinein *als* und ist gewesen *die* Nützlichkeit” (427).

Herefter behandler han Protagoras og Gorgias. De er ikke blot “bildender Lehrer” som de andre sofister (v. Griesheim 123), men filosoffer i eminent betydning: “tiefe, gründliche Denker”.

Hegels hovedpointe i den særlige analyse af *Protagoras* er, at denne på principiel måde har gennemtænkt subjektivismen i dens konsekvenser, herunder, at det så ikke giver mening, at det værende er noget i sig selv, dets væren er en væren for andet – for nogen og for nogens formål.²² Protagoras passer sammen med, hvad Hegel i sin egen filosofi betragter som led nummer to i en nødvendig udvikling i forståelsen af ting: fra (1) en umiddelbar realisme, via (2) en relation til formål og nytte, til (3) en idealistisk-metafysisk opfattelse, hvor genstanden ses som et produkt af ånden.

22. Se fx Anne-Marie Eggert Olsen: *Platons opfattelse af sproget. Om dialogen Kratylos og forholdet til sofisterne*. København: Museum Tusulanums Forlag, 1995, hvor hun indleder med en tankevækkende, meget Hegel-inspireret tolkning af sofismen og af Protagoras og Gorgias.

III

Hegels behandling af *Gorgias* i *Forelæsningerne over filosofiens historie* er tilsvarende respektfuld. Hvor Protagoras af Hegel ses som den tænker, der udvikler sofistikkens mest karakteristiske særtræk, så er Gorgias den, der mest udvikler sofistikkens generalisering af den eleatiske tænkemåde. Men modsat Protagoras er han også kendetegnet ved sin beslægtethed med skeptikerne. Gorgias forstås som akkomodabel med skeptikere, men han tænker ikke som den senere tids skeptikere – “Gorgias beviser”, det gjorde skeptikerne ikke, siger Hegel.²³

Gorgias præsenteres af Hegel med følgende ord (i de foregående afsnit er der blevet talt om sofisterne i almindelighed og om Protagoras i særdeleshed):

“Zu einer weit größeren Tiefe gelangte dieser Skeptizismus durch Gorgias aus Leontium in Sizilien, einen sehr gebildeten, auch als Staatsmann ausgezeichneten Mann. Während des Peloponnesischen Krieges wurde er Ol. 88, 2 <im zweiten Jahr der 88. Olympiade> (427 v. Chr.), also wenige Jahre nach Perikles’ Tode, der Ol. 87, 4 <im vierten Jahr der 88. Olympiade> starb, von seiner Vaterstadt nach Athen geschickt (nach Diodoros Sikulos XII, p. 106, Thukydides ist nicht zitiert <von Tiedemann>). Und als er seinen Zweck erreicht, durchzog er noch viele griechische Städte (Larissa in Thessalien), unterrichtete in ihnen; und erreichte so hohe Bewunderung, neben großen Schätzen, bis er, über 100 Jahr alt, starb” (434 f.).

– ‘Tiefe’, ‘Skeptizismus’, ‘Gebildet’, ‘als Staatsmann ausgezeichnet’, det er, som vi har set ovenfor, målt med datidens alen respektfulde ord om den store sofist. Det i nutiden²⁴ så om diskuterede forhold mellem retorik og filosofi eller antifilosofi hos Gorgias falder uden for Hegels interesser. Formentlig ville Hegel mene, at det ikke gjorde en væsentlig forskel, om det var filosofiske eller retoriske tankegange, der motiverede. En særlig retorisk epistemologi ville han nok snarere tillægge Protagoras. *Om det ikke-værende* betragtes afgjort *ikke* som som en retorisk parodi på filosofiske doktriner eller tilgange. Hegel ser tankegangen i skriftet

23. “Gorgias akkomoderte dem Sextus, nur bewies er noch; das tun die Skeptiker nicht” (436).

24. E. Pfeleiderer åbnede denne diskussion i 1896 i *Sokrates und Plato*. H. Gomperz ville i *Sophistik und Rhetorik* (1912) (på grund af formale overensstemmelser mellem “Om naturen” og på den anden side de virtuose retoriske taler *Lovtalen over Helena & Forsvaret for Palamedes*) ligefrem forvise Gorgias fra filosofi-historien (nævnte værk, s. 35).

som en påtrængende udvikling af den eleatiske filosofi, ikke som en forfaldsform af denne, som det ellers er vanligt i datidens filosofihistorier. I varme og anerkendende ord hilser han denne udvikling velkommen.

IV

Pointen med denne placering af sofisternes virke, og her især Gorgias, fremgår af Hegels opfattelse af *eleaterne* og af antik dialektik. Vi ved, at denne er influeret af Platons dialog *Parmenides*, som Hegel i sin *Phänomenologie des Geistes* (1807) kalder “wohl das größte Kunstwerk der alten *Dialektik*”, om end vi dårligt nok ved, hvad der menes hermed.²⁵

For Hegel er genstanden for *Forelæsningerne over filosofiens historie* tankens udvikling, tænkningens udvikling, dens søgen efter udtryk og begreb, og dens søgen efter selvforståelse. Hegel har ikke så meget substantielt at sige om de ioniske naturfilosoffer og om pythagoræerne, selv om han pligtskyldigst gør rede for dem. Ionierne påbegynder en principiel tænkning, men den er abstrakt og nødtørftig, ud fra de få bevarede fragmenter at dømme.

Eleaterne derimod, nok først Parmenides, begynder en egentlig begrebslig tænkning med hvad Hegel somme tider kalder “spekulative bestemmelser”. ‘Dialektik’ er i Hegels redegørelse for Antikkens filosofi betegnelsen for et metafysisk ræsonnement, hvis skridt nødvendiggøres af begreberne. Således siger han følgende om eleaterne:

“Wir finden hier den Anfang der Dialektik, d. h. eben der reinen Bewegung des Denkens in Begriffen; damit den Gegensatz des Denkens gegen die Erscheinung oder das sinnliche Sein” (275).

Parmenides sætter ‘væren’, og sætter den i modsætning til ‘intet’, som han så afviser, fordi det ikke er væren. Men dette er en ensidig, forstandsmæssig holden sig til sit. Zenon viderefører imidlertid ved ikke at nøjes med at påstå og afvise;²⁶ Zenon giver sig i lag med det afviste, for at opvise dettes immanente modsigelser. Dermed er Zenon dialektikkens fader, den *objektive*

25. *Gesammelte Werke* 9, s. 48. Den til dato formentlig tankerigeste afhandling om emnet er Franco Chiareghin: “Platonische Skepsis und spekulatives Denken bei Hegel”, i *Skeptizismus und Spekulatives Denken in der Philosophie Hegels*. Hrsg. H. F. Fulda & R.-P. Horstmann. Stuttgart: Klett Cotta, 1996, s. 29-49. Mod mange andre fortolkere hævder Chiareghin, at Hegel har været lige så interesseret i dialogens 1. del som i dens 2. del.

26. Hegel trækker i disse dele af redegørelsen for Zenons tænkning på *MXG*, kap. 3-4. Se appendiks B.

dialektiks ophavsmand (301). Hegels belæg herfor er Zenon rolle i Platons *Parmenides*. Med tilføjelsen "objektiv dialektik" synes Hegel at understrege den negative, skeptiske side af dialektikken, den side, hvor den går ned i det fænomenale, hvor den finder "an dem gegenständlichen Wesen den Widerspruch, den es an ihm selbst hat (die eigentliche Dialektik)" (275). I kontrast hertil er "den subjektive dialektik" derimod en udvendig, ikke-immanent, ræsonnerende tænkning, der ud fra "äußerlichen Gründen" finder dette eller hint aspekt ved en sag mangelfuld (303 f.). Man finder masser af eksempler på den subjektive dialektik hos sofisterne (303). Hegel har blik for dette, jf. afsn II ovenfor. Men det er den objektive dialektik, der har hans anerkendelse. Det nye skridt i den objektive dialektik hos Zenon er således, at han ikke bare går ud fra "was an sich ist" og nøjes med at påpege dets modsætning til "das Für-ein-Anderes-Sein dieses Ansich" (275). Med fornuften som sin begyndelse og princip negerer Zenon modsatte prædikater (301); han nøjes ikke med at påstå, men går i gang med:

"ruhig in sich selbst an demjenigen, was gesetzt wird als seiend, seine Vernichtung aufzeigen" (295).

Denne objektive dialektik kan imidlertid generaliseres. Dialektikken er derfor ikke færdig med eleaterne, heller ikke med Zenon. Hegel giver nemlig først den videre beskrivelse af den zenoniske dialektik, at Zenon har den "højere bevidsthed", fx i forhold til Parmenides, at når man negerer en bestemmelse, udgør denne negation selv en bestemmelse. En absolut negation kan derfor ikke nøjes med at negere *én* bestemmelse, men må negere *begge de hinanden modsatte bestemmelser* (300).

Denne tankegang sammenfatter tilsyneladende rationalet bag tankegangen, at 'det Ene' hverken bevæger sig eller er ubevæget fra *MXG*, siger Hegel (298 f.). Interessant nok kobler han dernæst denne højere dialektiske bevidsthed med Heraklit og med sofisterne:

"Das höhere Bewußtsein ist das Bewußtsein über die Nichtigkeit des Seins ebenso, als eines Bestimmten gegen das Nichts, teils in Heraklit und dann in den Sophisten; es bleibt damit keine Wahrheit, Ansichseiendes, sondern nur das für ein Anderes ist, oder die Gewißheit des einzelnen Bewußtseins und die Gewißheit als Widerlegung, – negative Seite der Dialektik" (301).

Formentlig er denne passage, som er hentet fra Hegels behandling af *Zenon*, også den mest sammentrængte og komplekse beskrivelse han nogetsteds giver af *sofistikken*. Den dækker trådene bagud til Zenon og Heraklit og, hvad sofisternes filosofi angår, både *Protagoras'* bidrag ("das für ein Anderes ist, oder die Gewißheit des einzelnen Bewußtseins"), eristikken og *Gorgias*.

Det, filosofien har vundet gennem Zenon, er *tanken*, ja, mere end det, den har vundet en første erfaring af tænkningen, dvs. af tanken som gør noget. Men filosofien har herved uden at blinke afskrevet sig alt andet end 'det Ene,' eller 'væren.' Det er det store ved den, men også dens svaghed.

Heri ligger nemlig for Hegel at se tre mangler. Det ene er, at den eleatiske dialektik forbliver ensidig. Den har ikke indset, at den modsigelsesfyldthed, den påviser hos sine modstandere, også rammer dens egne positive hævdelser.²⁷ Det andet er, at virkelighedens andre fornuftsaspekter overlades til Heraklit, atomisterne og Anaxagoras. Det tredje, og i vor forbindelse vigtigste, er, at tænkningens væsen endnu ikke er forstået til fulde, for så vidt tænkningen af sig selv former et indhold. Tænkning er ikke kun tanke, men at *tanken* har *liv* i menneskers tilværelse, i deres bevidsthed og handlinger. Eleaterne har opdaget tænkningens objektive aspekt, virkeligheden, som tanken er om og repræsenterer, men de er med Zenon først lige kommet til det *subjektive* aspekt, og slet ikke til det videre skridt, at tænkningen selv er med til at skabe sin egen objektivitet. Mennesker og deres tænkning former en virkelighed, deres fælles virkelighed. Den har ikke tingenes objektivitet, men den har handlingens, interessernes og formålenes objektivitet.

Det er her sofisterne, og i videre perspektiv den sokratiske og platoniske udvikling, leverer den tiltrængte udvikling. Det er en udbredt misforståelse, at Hegel på en simpel måde skulle have antaget en nødvendighed i historien. Ganske vist har han også selv bidraget til denne fejlopfattelse, idet han er tilstrækkelig meget spinozist til at skelne mellem, hvordan historien udvikler sig fra et menneskeligt perspektiv, og hvordan den er sub specie aeterni-

27. Der vil ikke her blive taget stilling til Hegels udlægning af eleaterne, der på flere måder er afhængig af hans læsning af Platons dialoger *Parmenides* og *Sofisten*. Også hvad det angår, er det vanskeligt at finde entydig dokumentation for mere eksplicite tolkninger. Hegel mener i sin udlægning, at mange af eleaternes anstrengelser gik ud på at friholde det værende, ene, fra modstridende prædikater, herunder, at det hverken er bevæget eller ikke bevæget. Det er interessant for hans Gorgiasopfattelse, men det er naturligvis diskutabelt, om han træffer de forskellige eleateres opfattelse. Se fx Klaus Düsing: *Hegel und die Geschichte der Philosophie. Ontologie und Dialektik in Antike und Neuzeit*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1983, s. 48.

tatis. Men den nødvendighed, Hegel taler om som historisk, har mere karakter af behovets nødvendighed. Det vil sige, at en udvikling er et svar på et behov, på en bestemt uholdbar tilstand. Den er ikke vilkårlig. Sofisterne er ikke en vilkårlig forekomst, de er et svar på tingenes tilstand, et svar, der stemmer med og viderefører de tankemæssige artikulationsmuligheder, der allerede var nået.

Gorgias indtager her en særlig rolle som en teoretisk viderefører af Zenons dialektik. Hegel har set Gorgias' forskellige tankeskridt som en radikalere form for "objektiv dialektik" ("seine Dialektik ist objektiv", siger han (436)).

V

Nu har det siden Hegels elever og tidlige kritikere været en almindelig opfattelse, at *dialektik* er et meget betonet aspekt ved Hegels filosofi. Det er imidlertid ikke helt tilfældet. I *Phänomenologie des Geistes* (1807), der i originaludgaven var på xci+765 sider, bruges ordet kun 21 gange, og som regel uprægnant. Hegel har i mange sammenhænge været ret uafklaret, og vi kan formentlig skelne mellem flere former for dialektisk tænkning, som varierer med konteksten i hans forskellige værker. Således: 1) en opfattelse i hans Jena-manuskripter, hvor han på den ene side positivt vil fremlægge en *Metafysik*, der skal udtrykke fornuftens selverkendelse, men på den anden side har brug for en *Logik*, dels til at *kritisere* modstanderes synspunkter, dels for at kunne *indlede* til den *Metafysik*, han selv vil fremlægge. 2) I denne sammenhæng er det formentlig, at Hegel har fundet interesse for både skeptisk tænkning og for den antikke dialektik. Den fremgangsmåde, som han betragter som udviklet fra Parmenides via Zenon til Gorgias, må antages at være studeret i denne kontekst, og første gang fremlagt i hans filosofihistoriske forelæsninger i 1805-06. 3) Omkring 1805 brød Logik-Metafysik-projektet (jf. pkt. 1) sammen, nok mest fordi Hegel indså, at han ikke kunne lave en forbindtlig kritik af sine modstandere på basis af opfattelser og standarder, som han kom med udefra til disse. Dette førte til et helt nyt, kritisk indledningsprojekt, som Hegel har indløst i *Phänomenologie des Geistes* (1807). Denne bog løfter igennem kritisk diskussion af en række opfattelser, der formuleres som "bevidsthedsgestalter", læseren op på begrebets niveau. Med bevidsthedsgestalter menes bestemte positioner med bestemte opfattelser af deres egen viden og den genstand, den omhandler, og af grundene til, at deres viden gør krav på gyldighed. Disse posi-

tioner medbringer altså selv kriterier, som de skal leve op til.²⁸ 4) Da resultatet af efterprøvelsen heraf er negativt for dem, om end den fører til indsigt for os, som betragter forløbet, kan Hegel på det grundlag gå i gang med at udvikle og fremsætte sin egen tænkning – der er en gennemtænkning af tidligere tiders tænkning på en mere systematisk måde end den historiske. Det sker i første række i den store *Wissenschaft der Logik*, som udkom 1812-1816. I denne bog er fremgangsmåden, at det vises, at de enkelte, rene tankebestemmelser ikke er selvberørende – for ikke ende med at blive intetsigende, behøver de at blive bestemt i forhold til hverandre; i sidste ende må alle kernebegreber være indbyrdes bestemt.

Denne sidste betydning af dialektik kan kaste et vist lys over Hegels begejstring for Gorgias, for dennes konsekvente udvikling af synspunkters indre modsigelser er for Hegel at se den vej det må gå med alle isolerede bestemmelser. Hegel ser altså Gorgias' objektive dialektik fra et andet sted end denne selv: for Hegel foreligger muligheden af *ophævelse* ("Aufhebung") i den tredobbelte mening: 1. negation/tilintetgørelse af tidligere hævdede gyldighed, 2. bevarelse af tidligere indhold, 3. opløftelse til et højere bestemmelsesniveau, hvor de momenter, der tidligere var i modsætning, på grundlag af bedre indsigt dukker op igen som aspekter ved den højere bestemmelse.²⁹

VI

I von Griesheims referat siger Hegel om Gorgias, nogenlunde parallelt med det sted i forelæserne (s. 435), der bliver citeret nedenfor i begyndelsen af Appendix B:

Seine Dialektik ist uns bei Sextus Empiricus und Aristoteles, 'De Xenophane, Zenone et Gorgia' aufbewahrt. Gorgias war besonders groß in der Dialektik über die ganz allgemeinen Gedankenbestimmungen – Sein und Nichtsein". (v. Griesheim, Bd. 7, 126.)

28. Se Jørgen Huggler: *Hegels skeptiske vej til den absolutte viden. En analyse af Phänomenologie des Geistes*, København: Museum Tusulanum, 1999. Endvidere Jørgen Huggler: "Hegel's Phenomenology of Rationality", in *Dialectics, Selfconsciousness and Recognition*. The Hegelian Legacy, ed. A. Grøn, A. Sørensen & M. Raffnsøe-Møller. Malmö: Aarhus Universitetsforlag/NSU Press, 2009, s. 13-43.

29. Jf. *Wissenschaft der Logik, Gesammelte Werke* 11, 58.

For at tydeliggøre, hvad disse ord betyder, kan man i forlængelse af afsn. V begynde analysen af Hegels læsning af *Om Naturen, eller om det ikke-værende* med en rekonstruktion af, hvad han på grundlag af andre dele af sin filosofi *kunne* have sagt, navnlig til MXG, men faktisk kun rudimentært siger i denne kontekst. Pointen med denne omvej, der dog fører frem til noget Hegel *faktisk* siger, er at vise, hvordan Hegel ud fra sin filosofi må antages at have været forstående over for problemstillinger à la Gorgias’.

I behandlingen af Xenophanes i *Forelæsningerne over filosofiens historie* siger Hegel:

“Die Sein oder Eine ist für uns bekannt, trivial; es ist eine Bestimmung, die wir lange wissen; sie ist ein Hilfswort in der Grammatik; aber wenn wir so vom Sein und vom Eins wissen, so stellen wir es als besondere Bestimmung neben alle übrigen Bestimmungen; wir haben darüber unendlich viele Bestimmungen; es ist so eine einzelne Bestimmung; hingegen hier in dem Eleatischen hat es diesen Sinn: Es ist nur das Eine; allem andern kommt keine Wahrheit, keine Wirklichkeit, kein Sein überhaupt zu; es ist nur das Eine. Unsere Vorstellung müssen wir dabei vergessen. (...) und indem sie <die Griechen> darin – in der sinnlichen Welt wie in dem Mythischen – keine Befriedigung finden, werfen sie daher dies alles weg als ein Unwahres und kommen so zu diesem reinen, abstrakten Gedanken; daß nur dem Einen das Sein zukommt” (v. Griesheim, Bd. 7, 52 f.).³⁰

Megen nutidig diskussion fra Charles Kahn via G.E.L. Owen til A.P.D. Mourelatos har gået på, om betydningen af verbet “at være” på græsk skulle forstås eksistentielt (som det tidligere overvejende var blevet læst), eller om det snarere skulle forstås prædikativt, altså fx: x er p.

30. “Hiermit hat Xenophanes den Vorstellungen von Entstehen und Vergehen, Veränderung, Bewegung usf. die Wahrheit abgesprochen; jene Bestimmungen gehören nur der sinnlichen Vorstellung an. Das Prinzip ist: Es ist nur das Eine, es ist nur das Sein. Das Eins ist hier das unmittelbare Produkt des reinen Gedankens; in seiner Unmittelbarkeit ist es das Sein. Die Bestimmung des Seins ist für uns bekannt, trivial; Sein ist ein Hilfszeitwort in der Grammatik; aber wenn wir so vom Sein und vom Eins wissen, so stellen wir es als besondere Bestimmung neben alle übrigen. Hingegen hier hat es den Sinn, daß alles andere keine Wirklichkeit, kein Sinn überhaupt hat, nur Schein ist. Unsere Vorstellung müssen wir dabei vergessen; wir wissen von Gott als Geist. Aber die Griechen hatten nur die sinnliche Welt vor sich, diese Götter in der Phantasie; so hatten sie in der sinnlichen Welt nichts höheres vor sich, standen isoliert. Und indem sie darin keine Befriedigung finden, werfen sie dies alles weg als ein Unwahres und kommen so zum reinen Gedanken. Es ist dies ein ungeheurer Fortschritt; und der Gedanke ist so eigentlich das erste Mal frei für sich in der eleatischen Schule hervorgetreten” (278 f.).

Hegel har her en anden tilgang, som man også kunne forvente ud fra hans *Wissenschaft der Logik*. Nu kan man godt sige, at Hegel er nær ved at gøre sig til exponent for den eksistentielle forståelse af 'at være', men det er ikke hans egentlige pointe. Denne går nemlig ud på det helt fundamentale, at 'er' her opfattes som en *bestemmelse*. En bestemmelse, som (og det er eleaternes abstraktion) menes at være selvtilstrækkelig, og dermed at udelukke andre bestemmelser. En tydeliggørelse af denne tankegang finder man i Hegels egen *Wissenschaft der Logik*. Han begynder der med bestemmelserne 'væren' og 'intet'. Hans tekst er vanskelig at forstå, men pointen er formentlig, at 'væren' (sagt uden yderligere bestemmelser) mangler bestemthed i forhold til 'intet' (uden yderligere bestemmelser), og at de altså ikke kan holdes adskilt. Derfor har man brug for den bestemte væren (Etwas) og negationen, og dermed opfattelsen, at 'noget' er 'noget andet' end noget 'andet'. Idet det så heller ikke er en stabil bestemmelse, fordi den relationelle angivelse 'noget andet' (end 'noget andet') også er ubestemt, drives tanken videre mod en forståelse af, at alle begreber er bestemt i forhold til hverandre, og at ingen af denne tænknings kerne af rene begreber er tilstrækkelig til at agere grundlag uafhængigt af de andre kernebegreber.

Det er *formentlig* denne tankegang, der ligger bag, at Hegel *faktisk* insisterer på, at det, Gorgias (i første del af afhandlingen, Sextus Empiricus § 66) taler om, uden nogen form for videre bestemmelse er "Ist": "ist – 'etwas ist' gibt nicht ganz den Sinn", som det præciseres (v. Griesheim).³¹ Eller i Michelet/Suhrkamps lidt mere fyldige gengivelse:

'Wenn *Etwas* ist (ei estin). Dies Etwas ist ein Einschiesel, das wir in unserer Sprache zu machen gewohnt sind, das aber eigentlich unpassend ist, <und> einen Gegensatz eines Subjekts und Prädikats hereinbringt, da eigentlich nur von *Ist* die Rede ist), 'wenn *Ist*' (und jetzt wird es erst als Subjekt bestimmt), so ist entweder das Seiende, oder das Nichtseiende, oder Seiendes und Nichtseiendes. Von dieser Dreien zeigt er nun, daß sie nicht sind" (436).

31. "Einige Sätze aus seiner Dialektik sind uns aufbewahrt. Sein Werk *peri phýseos* hat drei Teile: Im ersten beweist er, daß nichts ist; im zweiten, daß, wenn auch ist – 'etwas ist' gibt nicht ganz den Sinn –, so kann es nicht erkannt werden, und im dritten, daß, wenn auch Erkenntnis ist, so ist doch keine Mitteilung derselben möglich. Es sind sehr abstrakte Denkbestimmungen; es handelt sich hier um die spekulativsten Momente (cf. Aristoteles und Sextus Empiricus), und es ist kein Geschwätz, wie man sonst glaubt." Så få er ordene i von Griesheims referat (Bd. 7, 127).

Det handler ikke om eksistentiel brug af 'at være' i betydningen "x er". Men altså heller ikke om den prædikative brug "x er p". Derfor ville Hegel bestemt ikke kunne godtage fx Kerferds udlægning,³² som både kræver en nydelig skelnen mellem eksistentiel og prædikativ mening af verbet 'være', som forekommer udokumenteret hos Gorgias, ligesom Kerferd hele tiden må antage implicitte genstande, netop det, vi har set, at Hegel er imod. Kerferds hævdelse er:

"Gorgias...is arguing that there is no way in which the verb 'to be' can be applied to a subject without contradictions arising and he is thinking primarily of statements about phenomena" (96).

Derimod ville Hegel i en lidt forandret form – ikke positive og negative statements, men bestemmelserne 'nicht-ist' og 'ist' ('Nichts' og 'Sein') – fint kunne godtage Kerferds næste udsagn:

"These contradictions the Eleatics had been able to identify in the case of negative statements, for Gorgias they apply also to positive statements" (ibid.).

Selv om Hegel kun i ringe grad gør brug af *MXG*, er der – det er min rekonstruktion – et argument i *MXG*, der forekommer ekstremt Hegel-nært. Det drejer sig om 979 a 25-28:

"Hvis nemlig ikkeværen er ikkeværen, så må det ikkeværende ikke mindre være end det værende. Thi såvel det ikkeværende er ikkeværende som også det værende er værende, sådan at tingene (tà prágmata) ikke mere er end ikke er".³³

En hegeliansk udlægning af dette ligger lige for hånden: væren eller ikke-væren – begge er karakteriseret ved en lighed med sig selv, og i den henseende ikke forskellige. Det siger Hegel ikke noget om i Forelæsningserne over filosofiens historie, men det er helt præcist, hvad han

32. George Briscoe Kerferd, *The Sophistic Movement*. Cambridge University Press, 1981.

33. Jeg følger her oversættelsen i *Gorgias von Leontinoi: Reden, Fragmente und Testimonien*. Herausgegeben mit Übersetzung und Kommentar von Thomas Buchheim. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1989, s. 41.

uden reference til Gorgias siger i *Wissenschaft der Logik* (1812- og 1832-udgaven er her enslydende):

“A. [Seyn.] *Seyn, reines Seyn*, – ohne alle weitere Bestimmung. In seiner unbestimmten Unmittelbarkeit ist es nur sich selbst gleich, und auch nicht ungleich gegen anderes, hat keine Verschiedenheit innerhalb seiner, noch nach Aussen. Durch irgend eine Bestimmung oder Inhalt, der in ihm unterschieden, oder wodurch es als unterschieden von einem andern gesetzt würde, würde es nicht in seiner Reinheit festgehalten. Es ist die reine Unbestimmtheit und Leere. – ..” (*Gesammelte Werke 11*, 43 f. *Gesammelte Werke 21*, 68 f.).

“B. **Nichts.** *Nichts, das reine Nichts*; es ist einfache Gleichheit mit sich selbst, vollkommene Leerheit, Bestimmungs- und Inhaltslosigkeit; Ununterschiedenheit in ihm selbst. – ..” (*Gesammelte Werke 11*, 44. *Gesammelte Werke 21*, 69).

Sein og Nichts lader sig ikke holde adskilt, hvis de antages at være bestemmelsesløse. At Gorgias, (979 a 28) nærmest demonstrativt drillende refererer til konsekvenser for tà prágmata (tingene, formentlig de sansbare) ville ikke have generet Hegel her, som efter de netop citerede steder viser konsekvensen mht. ‘Anschauungen’.

Kan hænde, at Hegel fandt denne betragtning så indlysende, at han ikke tænkte på at fremhæve den i sin udlægning af Gorgias. I hans forklaringer i *Wissenschaft der Logik* optræder Parmenides, og også Heraklit. Parmenides tillægges tanken: “*nur das Seyn ist, und das Nichts ist gar nicht*” (*Gesammelte Werke 11*, 45). – Heroverfor Heraklit:

“Der tiefsinnige *Heraklit* hob gegen jene einfache und einseitige Abstraction den höhern totalen Begriff des Werdens hervor, und sagte: *das Seyn ist so wenig, als das Nichts*, oder auch daß Alles *fließt*, das heißt, daß Alles *Werden* ist” (ibid., jf. de her næsten helt parallelle formuleringer i 1832-udgaven, *Gesammelte Werke 21*, 70).

“*Das Seyn ist so wenig, als das Nichts*”³⁴ – det er imidlertid også netop den tanke, som Gorgias, efter Hegels forståelse, etablerer et bevis for ved at *generalisere* den eleatiske, zenoniske dialektik. Man kunne imidlertid mod Hegel indvende, at Heraklits pointe snarere er, at det værende og det ikke værende sameksisterer, og at det måske nok så meget kunne være den tanke, som Gorgias kunne have som skydeskive.³⁵ Heraklit selv har imidlertid ikke disse begreber. Her betyder det nok noget, at Heraklit modsat Hegels opfattelse tilhører et ældre slægtled end Parmenides. Men naturligvis kan Gorgias have læst Heraklit i lyset af Parmenides. Det forekommer dog mere sandsynligt, at Gorgias vil have os til at indse, at vi absolut ikke skal nøjes med at tænke på samme objektive måde som Parmenides og Heraklit. Ud fra, hvordan Hegel selv tænker om ‘væren’ og ‘intet’, er det her forsøgt rekonstrueret, hvad Hegel kunne have fået ud af dette sted i *MXG*.

VII

Men måske tjener det ham mere til ære, at han faktisk følger Sextus Empiricus ganske nøje og detaljeret, samtidig med, at han gennem inddelinger tydeliggør argumentationsstrukturen. Man kan til gengæld ærgre sig over, at Hegel, til trods for at han besad et begrebsligt apparatur, der kunne muliggøre en diskussion af sammenhængen og skiftet mellem Gorgias’ tre teser, ikke har forsøgt noget sådant. Dermed henviser han tilhøreren (eller nu: læseren) til at tage tesaerne i *Om det ikke-værende* hver for sig, ikke som led i en samlet argumentation mod en tese, der måske ikke formuleres i teksten som den er overleveret af de to kilder, *MXG* og Sextus.³⁶

Hegel beskriver *Om det ikke-værende* som et skrift i følgende tre dele: a) I den første beviser Gorgias, at intet er; at man kan prædicere væren om intet; b) i den anden (subjektivt), at ingen erkendelse er; at også under den antagelse, at væren var til, ville den ikke kunne erkendes; c) i den tredje (atter objektivt), at, hvis den også er og ville være erkendbar, ville dog

34. I deres noter til *Gesammelte Werke* bd. 11 og 32 anfører udgiverne, at Hegels bemærkning her “ist vermutlich eine freie übersetzung von Aristoteles: Metaphysik A 4. Også i Forelæsningerne over filosofiens historie forbinder Hegel citatet til Heraklit, medens det hos Aristoteles er knyttet til Leukippos og Demokrit. – Men, det burde ikke forhindre os i at drage en parallel til Gorgias.

35. Det er fx Anne-Marie Eggert Olsens opfattelse (op. cit. s. 40).

36. En udlægning, der følger denne fremgangsmåde giver Manfred Wilhelm Pölert, *Untersuchungen zu Denk- und Beweisformen des Gorgias und ihren geschichtlichen Hintergründen*. Kiel: Christian-Albrechts-Universität (Diss.), 1973, 98-119. Pölerts fremgangsmåde, hvor han sammenligner med argumentationsstrukturen i *Helena* og i *Palamedes* forekommer mig ret overbevisende; hans identifikation af den forudgående tese, som der argumenteres mod, derimod yderst tvivlsom.

ingen meddelelse af det erkendte være mulig (436). Disse bemærkninger er vigtige for en fortolkning af Hegels forståelse. Med objektiv menes her, at der i den første del fokuseres metafysiske spørgsmål og på de rene tankebestemmelers indre logik, idet det forudsættes, at tænkning og væren er det samme. I den anden del er det relationen mellem et subjekt og et objekt, og subjektets vanskelighed for at gøre rede for denne relation, som er i fokus. 'Subjektiv' går altså på vanskeligheder vedrørende at godtgøre, at tænkning (her i betydningen: forestillinger) og væren virkelig er det samme. Tredje del er igen objektiv, formentlig i betydningen, at sproget som et reelt fænomen i Hegels udlægning vender sig kritisk mod forestillinger og meninger. Denne tilføjelse kunne rumme meget mere, men i selve gennemgangen af tredje undertese får Hegel ikke gjort mere ved denne tankegang. Faktisk slutter hans gennemgang for tidligt, og man kan have en mistanke om, at Hegel eller udgiveren Michelet ikke har fået det hele med. På den anden side er det ikke sandsynligt, hvis man antager en helhed i Hegels replikker til de tre underteser.

I det følgende gør Hegel det, at han exciperer Sextus. Efter hvert hovedled i argumentationen indskyder han så sine egne kommentarer. Alle tre teser er vand på Hegels mølle.

a

Den første af Sextus' underteser er, *at intet er*. Der argumenteres for dette gennem tre led: Det ikke-værende er ikke. Det værende er ikke. Det værende og det ikke-værende er ikke.

a) Argumentationen for det første led går ud på, at hvis der tilkom 'det som ikke er' væren, ville der på en gang være et værende og et ikkeværende. For så vidt det som 'er ikke' tænkes som ikkeværende, er det altså ikke. For så vidt det dog skulle *være*, fordi det bliver *tænkt*, så ville det altså være som værende og som ikkeværende. Men det betyder, da de to er modsatte, at hvis *ikkeværen* er, så er væren ikke. Hvis nu der tilkom ikkeværen væren, men ikkeværen til væren, så ville der tilkomme ikkeværen det, der ikke er (§ 67). Hegel identificerer dette med hvad der i *MXG* kaldes Gorgias' særlige argument. (Ud fra Newigers betragtninger må dette betragtes som en fejl, for så vidt det særlige argument kun forekommer i *MXG*. Det er imidlertid en specialdiskussion, som falder uden for denne redegørelses rammer.)

β) Argumentationen for det andet led går ud på, at hvis der tilkom 'det som er' væren, så:

(I) ville det enten være uden begyndelse (evigt), eller tilblevet, eller på en gang evigt og tilblevet. Men det er hverken evigt eller tilblevet; begge dele fører til selvmodsigelse, vil Gorgias vise. Dermed er *det værende ikke* (§ 68). Ifølge Hegel er den argumentation, Gorgias fremsætter her, den som MXG påpeger er bygget på Zenon.

(1) Dette zenoniske argument lyder, at hvis det værende er evigt, og ikke har noget første (Prinzip) eller en *begyndelse*, bliver det ikke til; dermed er det *ubestemt* og bestemmelsesløst. Det uendelige er ikke, for det er *intetsteds*; for hvis det uendelige er et sted, er det *forskelligt* fra det, som det er i; der hvor det er, er det i et andet. Men det, som er forskellig fra et andet, og indeholdt i et andet, er ikke uendeligt (§ 69). Det er heller ikke *indeholdt i sig selv*. Thi i så fald bliver det, det er *indeholdt i*, og det, som det selv er, det samme. Det, det er *i*, er stedet (Ort). Mens det, som er i dette, er legemet (Körper). Det er urimeligt om begge skulle være det samme. Altså, det uendelige *er* ikke. (2) Men, hvis derimod det værende er tilblevet, så stammer det enten fra det værende, eller fra det ikkeværende. Men det stammer ikke fra det værende, for så er det allerede, og ikke fra det ikkeværende, for ud af intet produceres intet (§ 71). Altså kan det værende heller ikke være opstået.

(II) Desuden kan der gives endnu en argumentation, denne gang vedrørende énhedflerhed. Hegel identificerer denne med den argumentation, der ifølge MXG bygger på Melissos.

Gorgias viser her om det værende, at det enten må være ét eller mange, men heller ikke kan være nogen af disse. Thi som *et* er det en størrelse eller kontinuitet, mængde eller legeme, men alt dette er ikke ét, men forskellig, delbar (§ 73). Den anden variant, at det er mange, går heller ikke ifølge Gorgias. Hvis det ikke er ét, kan det heller ikke være *mange*, thi det mange er mange ét (mange enheder) (§ 74).

γ) Argumentationen for det *tredje led* i denne første underteses begrundelse går ud på, at ligeledes kan begge, væren og ikkeværen, ikke være på en gang. *Er* såvel det ene som det andet, så er de det samme, eller de er væren (§ 75). Men er de et, så er de ikke forskellige, eller jeg kan ikke sige *begge*, og *begge er* ikke, for hvis jeg siger *begge*, så siger jeg *forskellige* (§ 76). Hegel har nogle kommentarer til denne første undertese. Argumentationen for det første led accepterer han uden videre: det, som ikke er, er ikke.

Argumentationen for det andet led, at det, som er, er ikke, accepterer han også, men han skelner her mellem på den ene side at tale om det uendelige som det almene, tænkning og begrebet, og på den anden side at tale om det som det sanselige. Det er rigtigt, siger han, at det sande uendelige, nemlig tanken, ingen begyndelse eller grænse har, idet den har grænsen

ved sig selv i kraft af sin absolutte negativitet. Men den sansemæssige uendelighed, af Hegel kaldet den slette uendelighed, fordi den er en uendelig progres af endelige størrelser, er rigtignok et intetsteds. Den er hele tiden ude over sig selv, den er ikke nærværende; den er et hinsides. I andre sammenhænge, dog ikke eksplicit her, taler Hegel om noget sådant som "ein Sollen". Den slette uendelighed er en forskellighed, som til stadighed er sat som forskellig fra det værende, og er den sat i et værende, er den forskellig fra sig selv. Hegel kommenterer ikke særskilt argumentet om, at det værende heller ikke er opstået, men han kommenterer de to argumenter under et ved at henvise til, at skeptikerne har videreført denne argumentation, som går ud på, at genstanden under betragtning til stadighed bliver sat under disjunktive (enten-eller) bestemmelser, sådan at disse bestemmelser så modsiger hinanden. Men det er for let, finder han, det er ikke sand dialektik, for en sådan hævder, at genstanden skal være sat i én bestemmelse. Af den overfladiske jongleren med modsætninger følger intet for genstandens egen natur. Enhed-flerhedsargumentet mod, at det, der er, er, kommenterer Hegel kun ganske kort, nemlig at dette argument passer på et sanseligt værende, dvs. en ting med mangfoldige egenskaber.

Derimod kommenterer han mere indgående den samlede argumentation for første undertese: Denne dialektik besidder fuldkommen sandhed. Idet man taler om væren og intet, siger man altid også det modsatte af det, man ville sige. Siger man, "de er det samme", så siger man 'begge', og dermed forskellige. Men siger man "væren og ikkeværen er forskellige", så udsiger man det samme prædikat om dem, nemlig 'forskellige'. Gorgias er bevidst om, at væren og intet er forsvindende momenter. Den bevidstløse *forestillen* har også denne sandhed, men ved intet om den. Der tror man, at man roligt kan blive stående, hvis man har forstået, at "det er", eller "det er ikke", som om disse abstraktioner var det ultimativeste, der kunne siges: det mest bestemte med de mest bestemte begreber:

"Diese Dialektik darf uns nicht verächtlich scheinen, als ob sie es mit leeren Abstraktionen zu tun habe: 1. sind sie das Allgemeinste; 2. so, wenn wir sie rein haben, sprechen wir von Sein und Nichtsein verächtlich, als ob uns nicht das Letzte wäre: es *ist*, es *ist nicht*. Wenn wir soweit gekommen, können wir beruhigt

dabei stehenbleiben, als ob nichts so Bestimmtes gesagt werden könnte; und 'Sein und Nichtsein ist immer die Frage'³⁷: Aber sie sind nicht das Bestimmte, sich fest Abscheidende, sondern sich Aufhebende" (439).

Af disse bemærkninger kan en læser med et indgående kendskab til Hegels tænkning formentlig godt drage nogle konklusioner. Den tolkning, Hegel synes at give af Gorgias' første undertese er, at Gorgias her (1) forsøger en refutation af en sansemæssig vished, som i sin forestillende tænkning bygger sin vished på, at genstanden tages som noget, der er an sich, og som man ubekymret kan prædicere nogle helt abstrakte bestemmelser, såsom at den *er*, eller at den *ikke er*, og hvor disse begreber tages for givet, idet man forudsætter dem som velbestemte. (2) Gorgias gør dette på baggrund af, at han bringer disse begrebers komplette ubestemthed i spil rent logisk, sådan at han kan lade den sansemæssige vished tage konsekvensen af sin manglende evne til at skelne mellem sansemæssige bestemmelser og rene begreber.

b

Hegel er nu nået til argumentationens *anden undertese*, nemlig, at selv om man accepterer, at der er noget værende, kan det ikke erkendes og tænkes af mennesker. Interessant nok har Hegel betegnet den anden undertese, der således står til diskussion, som subjektiv. Den handler nemlig om τὰ φρονούμενα (§ 77), i Hegels terminologi om *forestillinger*.³⁸ Han indleder med at konstatere, at denne del handler om den forestillendes forhold til forestillingen, og om forskellen mellem forestillingen og væren; en tanke, der i dag er gængs, siger han. Det er ikke ment som en venlighed i forhold til hans samtid. I nutidig sprogbrug kunne man sige, at det handler om det såkaldte perceptionsproblem, hvor nogle teorier antager et felt af repræsentationer mellem subjekt og objekt. Hegel kritiserede dette i sin afhandling om forskellen mellem den antikke og den moderne skepticisme fra 1802.³⁹ Pointen er, at hvis man her sætter repræsentationer, eller som Hegel benævner det: forestillinger, ind mellem den fo-

37. Hegel spiller an på Shakespeares *Hamlet*.

38. Se Jørgen Huggler, 1999, s. 38-48.

39. "Verhältniß des Skepticismus zur Philosophie, Darstellung seiner verschiedenen Modificationen, und Vergleichung des neuesten mit dem alten" (1802). *Gesammelte Werke* 4, 197-238, især 201 ff. & 225.

restillende og det værende (der siges at blive forestillet), indebærer det et absolut skel, som ikke mere lader sig overskride af den forestillende på forestillingernes niveau.

Hegel exciperer Gorgias: "Hvis dog også *Er*, så er det dog uerkendbart og utænkbart; thi det forestillede er ikke det værende, derimod er det et forestillet. Hvis det, der bliver forestillet, er hvidt, så sker det, at det hvide bliver forestillet" (§ 77); "hvis nu det, der bliver forestillet, ikke er det værende selv, så sker det, at det, der er, ikke bliver forestillet" (§ 78). " α) Hvis noget, som er værende, bliver forestillet, så er også dét, som bliver forestillet, værende; men ingen vil jo sige, at når man forestiller sig et flyvende menneske eller en vogn køre på vandet, ja så må disse også være til" (§ 79). " β) Hvis det værende er det tænkte, så bliver det modsatte ikke tænkt, nemlig det ikke-værende; men alt dette ikke-værende bliver [jo] forestillet, fx Scylla og Charybdis" (§ 80).

Hegel kommenterer: Gorgias har en rigtig polemik mod den absolutte realisme [altså mod det, som i nutiden benævnes som "naiv realisme", nemlig en opfattelse af, at vore forestillinger er et produkt af en bevidsthedsuafhængig virkelighed, som de repræsenterer sandfærdigt]. Hegel siger om denne position, at den, idet den forestiller, mener at have sagen selv, men kun har noget relativt. Videre påpeger Hegel, at denne dårlige "absolutte relativisme"⁴⁰ forfalder til den "dårlige idealisme", som den kendes fra den nyere tid: "Det tænkte er altid subjektivt, altså ikke det værende; gennem tænkningen forvandler vi et værende til noget tænkt."

Meningen med denne kritik, som Hegel tilslutter sig, må forekomme en nutidig filosofisk læser simpel. For det er kritikken af John Lockes verdensbillede om igen, som det drejer sig om for Hegel. Den handler om, hvad man somme tider ser beskrevet som "det empiristiske skråplan", som – ved (formentlig fejlagtigt) at fokusere på 'forestillinger' som vor eneste tilgang til virkeligheden – fører fra en naiv realisme, via en tanke om repræsentationer (eller et felt af forestillinger eller oplevelser) som forbindelsesled mellem subjekt og objekt (kritisk realisme) til en idealisme eller en fænomenalisme, der betoner oplevelsernes subjektivitet, men som derved også får vanskelighed ved at komme ud over denne.⁴¹

40. Når Hegel i konteksten siger "er" (altså: han) er det formentlig ikke Gorgias, men 'Realismus', der menes.

41. Se for eksempel fremstillingen af dette "empiristiske skråplan" i David Favrholt: *Erkendelsesteori. Problemer. Argumenter. Løsninger*. Revideret udgave, Syddansk Universitetsforlag, 2002, s. 71-100. Se også bemærkningerne om Stäudlin ovenfor i afsn. I.

Hegel er til slut nået til *Gorgias' tredje undertese*, som handler om sproget. Her lader Gorgias forudsætte: at der er noget værende, og at det kan perciperes, det synlige gennem synet, og det hørlige gennem hørelsen. Hegel skriver: "Ligeledes beror hans dialektik i henseende til det tredje på dette; thi det at erkende er ikke [det samme som] at meddele" (440). For Hegel drejer denne problemstilling sig om sprogets almenhed versus en angivelig singularitet i sansningen. Men det er muligvis en reduktion af Gorgias' anliggende, som forekommer at handle mere generelt om den forskellige status, som sproget, og det det handler om, har. Berøringsfladen er, at Gorgias her inddrager sansningen som tilgangen til det værende. Men hvor Hegel problematiserer forholdet mellem sprog og sansning generelt med henblik på diskrepansen individuelt-universelt, bruger Gorgias det trick polemisk at spille én slags sansning ud mod en anden, nemlig synet mod hørelsen, som inkonvertible. Gorgias bygger her videre på det forudgående ræsonnement: som forestillingen før var en slags ting adskilt fra de ting, den er forestilling om, kan man hypotetisk opfatte sproget eller talen (*lógos*) som en ting, der er adskilt fra de ting, det taler om. Talen er ikke det foreliggende og værende. Det, vi meddeler vore medmennesker, er ikke det værende, men talen. Og lige så lidt som det synlige og det hørlige er konvertibelt, lige så lidt er talen og det værende det (§ 84).

Hegel excerperer: Hvis også det værende blev forestillet, så kunne det ikke blive sagt og meddelt. Tingene er synlige, hørbare osv. De bliver sanset. Det synlige bliver opfattet af synet, det hørbare gennem hørelsen og ikke omvendt; det ene kan altså ikke bekendtgøres af det andet (§ 83, jf. § 81). Talen, hvorefter det værende skulle blive ytret, er altså ikke det værende; det, der bliver meddelt, er ikke det værende, men kun talen (§ 84).

Til denne meget rudimentære gengivelse knytter Hegel nu en kommentar: "På denne måde er Gorgias' dialektik en fastholden af denne forskel, præcis ligesom den igen er fremtrådt hos Kant; holder jeg fast ved denne forskel, så kan det, der er, rigtignok ikke erkendes."

Denne kommentar rummer altså en fortaleselse: Hegel siger "erkannt", hvor han i relation til Sextus' tekst skulle have sagt 'meddelt'. En mulig forklaring er, at Hegel på linie med Tiedemann og Buhle et øjeblik blander *MXG*s terminologi ind (*gignóskein*, 980 b 9). Men det er ikke sådan, at *MXG*s problemstilling om den intersubjektive meddelelses umulighed nu kommer ind, hvilket kunne være berettiget til belysning af emnet for den tredje undertese. Det er, som om Hegel her roder tredje undertese sammen med anden undertese, eller glider til sin egen sprogopfattelse. Spørgsmålet om sprogets materialitet falder ud. Til gengæld

kommer Hegel med en ny kommentar, som kendere må betragte som déjàvu, men som nok er ret uforståeligt for mange andre. Han siger: "Denne dialektik er ganske vist uovervindbar for den, der hævder det (sanseligt) værende som virkeligt (Reelles). Dialektikkens sandhed er kun denne bevægelse, som værende at sætte sig negativt; enheden heraf er tanken. Det værende bliver også ikke opfattet som værende, men dets bliven *opfattet* er at gøre det til alment" (440). "Lige så lidt kan det blive meddelt" (§ 85). Dette må, siger Hegel, "tages i strengeste mening; der kan slet ikke siges: *dette* singulære <Einzelne>. Den filosofiske sandhed er altså ikke kun sagt sådan, som om der fandtes en anden [sandhed] i den sanselige bevidsthed; men derimod, væren er forhånden således som den filosofiske sandhed udsiger" (440 f.).⁴²

Hegel er her polemisk. Mange, finder han, henholder sig til den sansemæssige væren. De tror, at kunne udsige denne som noget enestående. Men sproget almengør altid; sproget kan kun tale i almene vendinger; "dette stykke papir" kan udsiges om ethvert stykke papir. Det er en erfaring, man gør med det sansbart eksisterende. Hegel er her tilbage ved en af sine andre begyndelser, denne gang ikke *Wissenschaft der Logik*, men kapitel I i *Phänomenologie des Geistes*. Der søger Hegel ved brug af en række klassiske skeptiske argumenter at godtgøre, at sansningens umiddelbarhed er et utilstrækkeligt sandhedskriterium, såvel når det går på genstandens umiddelbarhed, som når det går på umiddelbarheden af bevidsthedens sansning. Heller ikke lader en singulær relation mellem genstand og bevidsthed sig udpege uden at blive indkredset, hvorved dens umiddelbarhed går tabt. Til det føjer Hegel et sprogfilosofisk corollarium, som går på modsætningen mellem sprogets almenhed og den umiddelbare sansnings formodede rettedhed mod det enkelte, singulære. Sproget, som ikke kan udsige det singulære, er mere sandt end denne opfattelse af sansningen.

Når Hegel i gennemgangen af Gorgias i den filosofihistoriske forelæsning nu siger, at *tanken* er enheden, er det på samme vis hans pointe, at begreberne er det almene, og sandere, der konstituerer tingene. I Hegels redegørelse for Stilpon, som ser ud til at stamme fra hans allerførste forelæsningsrække over filosofiens historie i 1805, er dette atter tema, og udfoldes der ganske detaljeret.⁴³ Hegel siger der, yderst relevant:

42. "Dies muß im strengsten Sinne genommen werden; es kann gar nicht gesagt werden: *dieses* Einzelne. Die Philosophische Wahrheit ist also nicht nur so gesagt, als ob eine andere wäre im sinnlichen Bewußtsein; sondern das Sein ist so vorhanden, wie es die philosophische Wahrheit aussagt" (440 f.).

43. Suhrkamp, bd. 18, 534-538.

“Ich bin jetzt so viele Jahre alt; aber eben dies Jetzt, das ich sage, ist alle Jetzt. Bestimme ich von einer Zeitperiode an (Christi Geburt usf.), so ist diese Epoche allein fixiert wieder durch das Jetzt, das sich immer verrückt – eins durchs andere: von Jetzt an vor 1805 Jahren, und Jetzt ist 1805 nach Christi Geburt. Sie bestimmen nur einander; aber das Ganze ist unbestimmt, hat ein anfang- und endloser Vor und Nach. Ebenso *Hier*; Dieser hier ist ein jeder, jeder ist in einem Hier. Es ist dies die Natur der Allgemeinheit, die sich in der Sprache geltend macht. Wir helfen uns dann durch den Namen überhaupt, womit wir vollkommen etwas Einzelnes bestimmen, – Dieses, das so heißt. Allein wir geben zu, nicht die Sache selbst ausgesprochen zu haben. Der Name als Name ist kein Ausdruck, der das enthält, was ich bin; er ist ein Zeichen – und ein zufälliges Zeichen – des tätigen Gedächtnisses” (537).

Selv indexikaler som ‘nu’ og ‘her’ er almene. Det, sproget gør gældende, er *det almene*, og med navne er der kun tale om hukommelsens aktive brug af tilfældige tegn, som ikke udsiger sagens selv. Det er imidlertid ikke Gorgias budskab. Men der er berøringsflader: For Hegel går begreberne forud for enkeltting, for Gorgias går tingene ikke forud for den virkelighed, sproget skaber. Således “Lovtalen over Helena”. Her i “Om det ikke-værende” henviser han ifølge Sextus til samtalen mellem mennesker (§ 84) og gendriver i det følgende enhver tale om et forudsætningsforhold mellem virkelighed og sprog: På en måde danner talen sig ud fra det, vi perciperer. Den sker ved hjælp af noget ydre, fx lyde. Men det er ikke det ydre, der bliver meddelt, eller som talen fremstiller. Derimod er det ydre det, der lader os tolke meddelelsen (§ 85). Men talen foreligger ikke på samme måde som det synlige og det hørbare. Især adskiller sproget sig fra de synlige legemer (*sómata*). Her fattes det synlige gennem ét sansorgan, og talen gennem et andet. Talen viser ikke de mange foreliggende ting, lige som disse og talen ikke tydeliggør hinanden gensidigt (§ 86). Sextus bemærker til det, at pointen altså ikke er (det kunne man måske have troet ud fra § 85), at det ydre er kriterium for talens sandhed, men derimod, at ethvert sandhedskriterium forsvinder (§ 87). Det er bemærkelsesværdigt, at Hegel ikke har nogen kommentar til hele denne tankegang, hvormed Sextus’ referat af Gorgias ender, men bare slutter af med følgende ord:

“Die Sophisten machten also auch Dialektik, allgemeine Philosophie zu ihrem Gegenstande und waren tiefe Denker” (441).

VIII

Har Hegel en fortolkning af Gorgias? Det var vort indledende spørgsmål. Svar: Ja, det har han af følgende grunde: 1) Hegel har en egen filosofi, i forhold til hvilken Gorgias leg med 'er' og 'er ikke' er relevant og meningsfuld. Det gør, at Hegel, modsat andre filosofihistorikere, kan få frem, at Gorgias i diskussionen af første undertese leverer en original videreførelse af eleaterne, herunder især Zenon. 2) Hegel kan gøre dette inden for en stærk tolkning af antik dialektik, herunder af aspekter ved den præ Sokratiske filosofi, ikke mindst Zenon, som, hvor tvivlsom den på mange måder måtte forekomme at være, må påkalde sig vedblivende filosofisk interesse. Det er hans første styrke. Hegels belæg for tolkningen af Zenon i *MXG*, kap. 3-4, er, ud fra senere opfattelser, muligvis tvivlsomme, men, i hvert fald ud fra datidens viden, legitime. 3) Hegel har en ekstremt indlevet og interessant tolkning af sofismen i almindelighed, koncentreret omkring *Bildung* og refleksionen over det at give *grunde*. Desuden ser han sofismen som en epokegørende vending mod det subjektive. Det er hans anden styrke. 4) Som følge af disse punkter kan Hegel værdsætte Protagoras og Gorgias som filosoffer, ikke bare på specielle punkter, men i helheden af deres virke. 5) Dermed kan Hegel give dem en for hans samtid enestående anerkendende tolkning. 6) og ganske specielt tillader hans egen filosofi at se Gorgias' 1. undertese som noget originalt, hvor de andre filosofihistorikere bare ser denne som en repetition af tidligere argumentation. 7) Hegel kan se værdifulde pointer i alle tre underteser.

Man kan undre sig over Hegels egenvillige behandling af den tredje undertese. Men der kunne foreslås en enhed i hans diskussion, selv om den ikke kommer klart frem. (1) Vedrørende den første undertese argumenterer Gorgias ifølge Hegel på grundlag af en reel "objektiv dialektik" logisk mod, at væren og intet som abstrakte, bestemmelsesløse begreber lader sig adskille eller forene. Han forstår i den sammenhæng det Gorgias foretager sig som en drillende nedgøring af en sansemæssig bevidsthed (også kaldet "das bewußtlose Vorstellen" (439)), der tror at kunne klynge sig til og at have sagt alt med disse begreber. (2) I forbindelse med den anden undertese er det den *forestillende* bevidsthed som sådan, der sættes til vægs: dens naive "absolutte realisme" presses ned i en "dårlig idealisme", for hvem det værende forvandler sig til noget blot tænkt, en solipsistisk subjektivism. (3) I forbindelse med den tredje undertese er det atter den sansemæssige bevidsthed, med dens ubegrundede mening om umiddelbart at kunne tale om det singulære, der får læst og påskrevet. Denne gang af sproget selv. Dette er i forhold til Gorgias' diskussion af sproget en mærkelig udlæg-

ning, hvor Hegel er gået ud ad en tangent. Men den kan også siges at afrunde Hegels bemærkninger til en helhed. Vi kan nemlig på det grundlag antage, at Hegel generelt mener, at Gorgias vender sig kritisk mod den sansemæssige bevidsthed, og dens forestillende tænkning – i alle tre underteser. Derved leverer han den gennemførte kritik, som den eleatiske filosofi – i Hegels tolkning – hele tiden har forsøgt at levere. Ifølge Hegels tidlige Jena-arbejder (og meget tyder i mine øjne på, at manuskriptet om Gorgias' skrift er tidligt, dvs. ca. fra 1805) er en sådan kritik ikke vendt mod filosofien. Den er tværtimod den nødvendige oprydning, der skal til for at forsvare og forståeliggøre den sande metafysik, som er: fornuftens begrebslige selverkendelse. Det er derfor, at Hegel kan slutte af med at regne Gorgias for at være en *dyb tænker*.

Appendix A

I hvilken ramme anbringer Hegel sofisterne? Hans filosofihistoriske forelæsninger er trykt i tre bind. De indeholder en omfangsrig indledning (ca. 135 sider), og derefter en kortfattet behandling af kinesisk og indisk filosofi (ca. 35 sider). Hegel har formentlig fundet dette stof interessant, men også at det ikke hørte med i en rigtig historisk behandling af filosofiens historie. Første del handler så om den græske filosofis historie, i alt ca. 875 sider. Anden del, middelalderens filosofi, tildeles kun ca. 160 sider, hvoraf renaissance udgør de 60. Endelig, som den tredje del, tildeles den nyere filosofi ca. 400 sider.

Den græske filosofi er, efter en kort indledning og lidt om de syv vise, disponeret i tre dele. Første afsnit benævnes "Von Thales bis Aristoteles", andet afsnit "Dogmatismus und Skeptizismus", tredje afsnit "Neuplatoniker".⁴⁴ Hovedafsnittet er "von Thales bis Aristoteles", med 600 sider. Dette er igen inddelt i tre dele: Fra Thales til Anaxagoras (godt 200 sider), fra sofisterne til sokratikerne (knap 160 sider), og Platon og Aristoteles (ca 200 sider). Supplerende denne inddeling ser Hegel primært sofisterne i tankemæssig forlængelse af eleaterne.⁴⁵

44. Der er dog indikationer for, at Hegel selv har brugt andre ord for denne inddeling. Ifølge von Griesheims referat (s. 5) siger han nemlig: "1) von Thales bis Aristoteles, 2) die griechische Philosophie in der römischen Welt <det handler om stoikere, Epikur, Nyakademikere og Skeptikere> und 3) die neuplatonische Philosophie".

45. "Es ist zu dieser Schule *Xenophanes, Parmenides, Melissos* und *Zenon* zu rechnen. (...) Sie sind in der Tat als eleatische Schule zusammenzufassen. Später verliert sie ihren Namen, heisst Sophistik, und auch ihr Lokal geht nach dem eigentliche Griechenland über." (276).

Denne periodiserende inddeling adskiller sig fra den i datiden gængse: fx Tiedemann og Tennemann placerer sofisterne som den dekadente slutning af den græske filosofis første periode. En undtagelse i forhold til dette mønster leverer Friedrich Ast i sit kompendium *Grundriss einer Geschichte der Philosophie* fra 1807,⁴⁶ som Hegel har kendt. Ast, der var “ordentlichem Professor der Philologie an der Universität zu Landshut”, ser sofistikken som en overgang: “Den Uebergang aus der ionischen und italischen Philosophie zur attischen machte die *Sophistik*” (1807 udg., s. 96), men han placerer som følge heraf sofistikken som den attiske filosofis begyndelse.⁴⁷

Hegels fremstilling af sofisterne fylder 37 sider – ud over en indledning på to sider, som holder sammen på kapitlet om sofisterne, Sokrates og sokratikerne minus Platon. Forud går afsnittene om eleaterne, Heraklit, atomisterne og Anaxagoras, hvis begreb om *nous* Hegel indledningsvis knytter an til. De 37 sider med overskriften “A. Philosophie der Sophisten” består 1) af en længere redegørelse, hvor man a) først får en generel karakteristik af sofismens væsen og betydning (7 sider), b) dernæst en levende genfortælling af samtalen mellem Sokrates og Protagoras i Platons dialog af samme navn (Steph. 310-328), i hvilken Hegel (som nævnt i afsn. II) ikke lægger skjul på sin præference for Protagoras’ svar frem for Sokrates’ indvendinger (7 sider), og c) endelig nogle overvejelse over, hvorfor Sokrates og Platon indlod sig i kamp med sofisterne (8 sider). 2) Dernæst følger en analyse af Protagoras som filosof (knap 7 sider) og 3) en analyse af Gorgias som filosof (godt 6 sider).

Appendix B

Hvordan vurderede Hegel kilderne til Gorgias?

“Er <Gorgias> wird als ein Schüler des Empedokles angegeben, kannte auch die Eleaten, und seine Dialektik hat von der Art und Weise dieser; [sie ist] in Aristoteles’ nach ihm benannten, aber nur in Fragmenten auf uns gekommenen Buche *De Xenophane, Zenone et Gorgia* weiter aufbehalten, in welchem Ari-

46. Friedrich Ast: *Grundriss einer Geschichte der Philosophie*, Landshut: bey Joseph Thomann, 1807 (Ast er ikke med i afsn. I, da der er tale om en sammentrængt fremstilling, og fordi Asts behandling af sofisteren ikke indholdsmæssigt er nyskabende).

47. Den attiske filosofi hos Ast er et omfattende felt. Den er inddelt i: 1) sofistikk, 2) Sokrates og sokratikerne, (kynikere, kyrenæere, dialektikere (dvs. eristikere og megarikere), skeptikere), og 3) Platon og platonikere (Speusippos, Xenokrates, Polemon, Krates og Aristoteles, samt peripatetikere, fortsættende i stoikere, nyakademikere og epikuræere).

stoteles ihn mit ihnen zusammenstimmt. Auch Sextus Empiricus hat uns die Dialektik des Gorgias weitläufig aufbewahrt. Er war stark in der Dialektik für die Beredsamkeit; aber sein Ausgezeichnetes ist seine reine Dialektik über diese ganz allgemeinen Kategorien vom Sein und Nichtsein, - nicht nach Art der Sophisten” (s. 435).

Ligesom Tennemann⁴⁸ før ham har Hegel ved indledningen af sin behandling af filosofien fra Thales til Anaxagoras (s. 191) en generel vurdering af forskellige af de vigtigste kilder til filosofien før Platon (selv bruger han mange andre). Disse de vigtigste er: Platon, Aristoteles, Cicero, Sextus Empiricus, Diogenes Laërtios og Simplicius. a) Platon er “die erste Quelle”, han har ofret mange penge på at skaffe sig tidligere filosofers skrifter, men i Platons skrifter er det egentlige indhold af de tidligere tænkeres opfattelser vanskelige at skelne i forhold til den dialogiske fremstilling. b) Aristoteles er den mest righoldige kilde, han har studeret ældre filosoffer udtrykkeligt og grundigt, og også i begyndelsen af *Metafysikken* skildret dem historisk. c) Cicero giver især efterretninger om de senere filosoffer, fra stoikerne og derefter, men han er en noget usikker kilde, han har ikke studeret tingene grundigt og indrømmer fx, at han ikke har forstået Heraklit. d) Sextus Empiricus er en vigtig kilde, han er blevet den vigtigste kilde til den gamle filosofi, fordi han fylder sine skrifter med læresætninger fra andre filosoffer, både fra dem, han fra sit skeptiske synspunkt bekæmper som dogmatikere, og fra dem han lader vidne for skepticisismen. e) Diogenes Laërtios har med sin bog *De clarorum philosophorum vitis* (ed. Meibom, Amstel. 1692), leveret en vigtig kompilation. Han anfører vidner uden meget kritik. Man kan ikke tilkende ham filosofisk geist, men han er en vigtig kilde til filosofernes liv, og nu og da også til deres philosophemer. f) Simplicius er den lærdeste og skarpsindigste af de græske Aristoteleskommentatorer, noget han har skrevet er endnu utrykt; han er meget fortjenstfuld.

Desuden kender vi fra andre sammenhænge Hegels vurdering af *De Xenophane Zenone Gorgia* (MXG). Hegel betragter den som en meget korrump tekst.⁴⁹ Derimod stiller han, i lighed med Tennemann, ikke spørgsmål til, om Aristoteles virkelig er forfatteren. Titlen er han dog ikke sikker på. Hegel bruger imidlertid i rigt mål MXG kap. 3-4 som en af sine kilder

48. Tennemann 1798, I, 19-25.

49. “...Aristoteles’ nach ihm <Gorgias> benannt, aber nur in Fragmenten auf uns gekommenen Buche *De Xenophane, Zenone et Gorgia...*” (435). “... Aristoteles in seinem lückenhaften und an einzelnen Stellen höchst korrupten Werke über Xenophanes, Zenon und Gorgias” (280).

til Zenon, og her især til sin beskrivelse af den zenoniske dialektik (297-302).⁵⁰ Han har der ikke yderligere kommentarer om tekstens forfatning.⁵¹ Man må på den baggrund konkludere, at Hegel faktisk havde nærlæst *MXG*, men han har, betinget af datidens editionsvilkår, forsøgt at læse den som *De Xenophane, Zenone & Gorgia*. I forbindelse med sin gennemgang af Xenophanes hæfter han sig imidlertid ved, at dette skrift, hvor nogle håndskrifter, tilføjer han, bærer andre titler, begynder med et “Er sagt”, “*han siger*”, men at det ikke fremgår, hvem *han* er. Hegel finder, at der i stedet kunne være tale om Melissos eller Zenon. Hans begrundelse for at betvivle Xenophanes som kandidat til “han siger” er følgende:

“Es ist eine gebildetere Dialektik, mehr Reflexion darin, als nach den Versen von Xenophanes zu erwarten ist. Da Aristoteles ausdrücklich sagt, Xenophanes habe noch nichts deutlich bestimmt, so ist das gebildete Rasonnement, welches im Aristoteles erhalten ist, wohl dem Xenophanes abzusprechen” (280).

I forbindelse med afsnittet om Melissos vender Hegel tilbage til denne tankegang: Formen er for dannet for Xenophanes, ja, selv for Parmenides (294). Det bør i tråd hermed ikke vække nogen større undren, at Hegel antog, at de dele (kap. 3 & 4), der måske kan tillægges (en langt senere forfatters bearbejdning af) Xenophanes, har handlet om Zenon. Det er også hvad forfatteren af *MXG* selv hævder, og der er på grund af den dialektiske argumentationsmåde gode argumenter imod, at det er Xenophanes’ tænkning, som denne midterdel omhandler. Hertil kommer, at Aristoteles’ *Metafysik* I,5 angiver, at Xenophanes ikke har beskæftiget sig med Guds endelighed eller uendelighed, hvilket strider mod indholdet i *MXG*, hvis de nævnte dele skulle tillægges Xenophanes.⁵²

50. En anden kilde til Hegels forståelse af Zenons dialektik er Platons *Parmenides* (jf. fx 302 f.).

51. Hegel henviser i forbindelse med Parmenidestekster lejlighedsvis til Christian A. Brandis, *Commentarium* [Det Kongelige Biblioteks udgave: *Commentationum Eleaticarum* etc. Altonae [Det Kongelige Biblioteks eksemplar er en disputatsversion med Hafniae som udgivelsessted], 1813. – Bogens tre dele behandler efter tur Xenophanes, Parmenides og Melissos på filologisk maner.

52. I en grundig gennemgang af *MXG* nåede Eduard Zeller frem til, at denne del faktisk handler om Zenon, men ikke på en historisk troværdig måde. Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Zweite, völlig umgearbeitete Auflage, I. Theil. Tübingen: Verlag und Druck von Ludw. Friedr. Fues, 1856, 366-378

På baggrund af den slette overlevering af *MXG*s Gorgias-del er Sextus' *Adversus mathematicos* VII, §§ 65-87, Hegels hovedkilde til Gorgias, mens *MXG* kun spiller en lille, om end anerkendt rolle. Sextus Empiricus har Hegel studeret meget grundigt i sin ungdom,⁵³ og Sextus er da også den kilde alle andre filosofihistorikere i datiden (selv Buhle og Tennemann) foretrak at strukturere deres referat ud fra. Foss arbejde fra 1828 forblev også efter Hegels død undtagelsen. På den anden side er Hegel opmærksom på nogle af de ting, *MXG* tilføjer, nemlig at jævnføre Gorgias' argumentation med Melissos og Zenon (437). Man må imidlertid notere sig, at dette hos Hegel sker rent i forbifarten og uden videre betydning for fremlæggelsen. Det kan også undre, at Hegel overser passager i *MXG*, der passer som hånd i handske med hans egne opfattelser. Når det så er sagt, kan det ikke undre, at man i datiden, uden alle Newigers emendationer, overvejende har betragtet *MXG* som det, den reelt også er, en korrupt tekst.

Appendiks C

Andre ældre værker, som ikke er blevet omtalt her, om sofisterne er: 1) Ludovicus Cresollius [Louis de Cresolles]: *Theatrum veterum rhetorum, oratorum, declamatorum, quos in Graecia nominabant sophistas*. Paris 1620. 2) Joh. Lud. Alefeld: *Mutua Protagorae et Euathli sophismata, quibus olim in iudicio inter se decertarunt, ex artis praescripto soluta*. Giessen 1730. 3) Gotthelf August Cubaeus: *Xenophontis Hercules Prodicus et Sili Italici Scipio, perpetua nota illustrati praemissa de Prodicus*, (dissertation), Lipsia 1797. Disse værker nævnes af Tennemann.

Buhle nævner [J. Jacq. Barthélemy]: *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce, dans le milieu du quatrieme siècle avant l'ere vulgaire*. Aux Deux-Ponts chez Sanson et Compagnie 1793. Tome sixieme, Chapitre LVIII: "Suite de la Bibliotheque d'un Athénien. La Rhétorique (pp. 34-91). I dette omtales også Gorgias for sit bidrag til retorikken:

53. En oplysning vi har fra Karl Rosenkranz' Hegelbiografi, men som substantielt er udtrykt i Hegels Artikel "Verhältniß des Skepticismus zur Philosophie, Darstellung seiner verschiedenen Modificationen, und Vergleichung des neuesten mit dem alten", *Gesammelte Werke* Bd. 4, 197-238. Derimod har Hegelforskningen ikke været opmærksom på, at Hegels ven F. I. Niethammer i Georg Gustav Fülleborns *Beyträge zur Geschichte der Philosophie*, Zweytes Stück, 1792, pp. 60-101, leverede en "Probe einer Übersezung aus des Sextus Empiricus drei Büchern von den Grundlehren der Pyrrhoniker". (*Pyrrh. Hyp.* I, kap. 1-14; til og med Ainesidemos' troper).

“Gorgias acquit une fortune égale à sa réputation (y <Plat.. Hipp. maj. tom. 3, pag. 282.>); mais la révolution qu’il fit dans les esprits, ne fut qu’une ivresse passagère. Ecrivain froid, tendant au sublime par des efforts qui l’en éloignent, la magnificence de ses expressions ne sert bien souvent qu’à manifester la stérilité de ses idées (z <Mém. de l’acad. des bell. lettr. tom. 19, p. 210.>). Cependant il étendit les bornes de l’art; et ses défauts mêmes ont servi de leçon” (I, 47).

Protagoras, men ikke Gorgias, omtales biografisk (3, 275 f.) i forbindelse med Chapitre XXIX’s besøg i “Bibliothèque d’un Athénien. Classe de philosophie” (3, 262-278). Heller ikke i Ch. XXX, “Discours du grand-Prêtre de Cérès sur les causes premières. (3, 279-307).

Desuden nævner Buhle C. M. Wielands *Geschichte des Agathon* (1. udg., Frankfurt und Leipzig 1766/1767). Udgaven fra 1782, der kun hedder *Agathon*, trykt i Reuttligen i fire bind, er udrustet med en indledning “Ueber das Historische im Agathon”, Bd. 1, pp. 1-28. Selv om Hippias fra Elis er bogens hovedsøfist, der (i første bog, elvte kapitel) køber Agathon som livegen for to talenter sølv og i romanen tjener som kontrastfigur til helten, finder Wieland lejlighed til nogle bemærkninger om Gorgias (der omtales en passant for sin veltalenhed i sjette bog, sjette kapitel, hvor Agathon kommer til Athen, 1782: II, 169). Gorgias er eksemplarisk for at lære sin kunst videre for penge, en uforskammet pralhals og “Schwäzer”. Billedet af sofisterne og deres giftige og “verführerischen Trugschlüsse” er i det hele taget lidet smigrende (1782: I, 17 ff.). Protagoras omtales kort i førsteudgavens niende bog, femte kapitel (i 1782 udgaven er det niende bog, tiende kapitel (III, 191)).

Jørgen Huggler
lektor, dr.phil.
huggler@dpu.dk

Institut for Pædagogik
DPU, Aarhus Universitet
Campus i København
Tuborgvej 164, 2400 København NV